

Ба 126284 92

30к  
9734

Пралетары ўсіх краёў, злучайцеся!

ПРАЦЫ БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВА-ДАСЬЛЕДЧАГА ІНСТЫТУТУ  
СЕЛЬСКАЕ І ЛЯСНОЕ ГАСПАДАРКІ імя ў. і. ЛЕНІНА пры СНК БССР  
т. V АДЗЕЛ С.-Г. ЭКАНОМІІ І АГРАРНАЕ ПАЛІТЫКІ № 1

ЯН КІСЬЛЯКОЎ

# ПАСЁЛКІ

(ОПТИМУМ ТЭРЫТОРЫІ І ЭФЭКТ ЗЕМЛЕЎПАРАДКАВАНЬНЯ)

XII  
41047

Ба 152502  
т. V аддзел  
1928 г.

Труды Беларускага Научно-Исслед-  
вательского Института Сельского  
и Лесного Хозяйства имени  
В.И. Ленина при СНК БССР

Bulletin of the White Ruthenian Lenin's  
Institute of scientific research of Agricul-  
ture and Forestry at the Soviet of People's  
Commissaries of BSSR

И. А. КИСЛЯКОВ  
ПОСЕЛКИ

(Оптимум территории и эффект  
землеустройства)

JAN KISLAKOW  
ANSIEDELUNGEN

(Optimum des Landgebietes und Effekt  
des Landeinrichtungswerkes)

МЕНСК—MINSK

1928

НАУКОВА-ДАСЬЛЕДЧА  
БІБЛІАТЭКА  
БЕЛОРУСЬ

МІНСК 1928

ГОРЫ-ГОРКИ,  
Друкарня Бел. Дз. С.-Г. Акадэміі  
Заказ № 426—1000 экз.  
Горрайлітбел № 118



## А Д АЎТАРА

Гэта праца складаецца з двух частак—тэксту і табліц. У часе распрацоўкі матар'ялаў і пры падрыхтоўцы працы да друку—найбольшая ўвага была зьвернута на табліцы. Пры чым, дзякуючы поўнай адсутнасці эмпірычных даных аб пасёлках, мы імкнуліся ўкласьці ў табліцы, па мажлівасьці, увесь той матар'ял, які быў атрыманы ў выніку праведзенай намі спецыяльнай экспедыцыі. Трэба сказаць, што ў аснаўным гэту задачу можна лічыць выкананай. Апрацаваныя намі сем таблічных форм увабралі ў сябе амаль што ўсю размаітасьць сабраных лічбаў, пачынаючы ад даных аб арганізацыі зямельнае тэрыторыі і канчаючы данымі аб ачышчанай валавой прадукцыі. На нашу думку, складзеныя табліцы даюць даволі поўны і падрабязны матар'ял для высвятленьня цэлага шэрагу пытанняў, які зьвязаны з вывучэньнем пасёлкаў.

Аднак, нам самім у тэксту давялося прааналізаваць толькі частку гэтага матар'ялу. У даным выпадку мы музілі заставацца на тых двух праблемах, якія былі высунуты Наркамземам БССР і якія маюць першачарговае значэньне для яго землеўпарадкаваўчай практыкі і палітыкі. Гэтымі праблемамі зьявіліся—оптымум тэрыторыі пасёлкаў і эфэкт землеўпарадкаваньня. Папярэдня апрацоўка даных для трэцяй аснаўной праблемы—грамадзкага севазвароту ў пасёлках паказала, што разгляд гэтай праблемы цяжка будзе зьмясьціць у рамкі данай працы. Таму апошнюю праблему мы вылучылі ў самастойную тэму, якую мяркую апрацаваць у бліжэйшы час разам з некаторымі іншымі пытаннямі гаспадарчай арганізацыі пасёлкаў.

Мы пайшлі на сустрэчу жаданьню Н. К. З. і імкнуліся сваю працу скончыць у мажліва кароткі тэрмін з тым, каб даць магчымасьць скарыстаць яе вынікі, як для складаньня перспэктыўнага пляну разьвіцьця сельскай гаспадаркі БССР, гэтак і для абгавору „агульных асноў землекарыстаньня і землеўпарадкаваньня“. Мы ў даным выпадку прынялі палажэньне: „лепшае—вораг добрага“, а тым самым наперад згадзіліся сустрэць і вытрымаць суровую крытыку „строгай“ навукі.

У заключэньне лічу прыемным абавязкам выказаць шчырую падзяку Наркому Земляробства Э. Х. Прышчэпаву і Дырэктару I-га Г. І. Гарэцкаму за утварэньне імі тых спрыяючых абставін, якія далі магчымасьць так хутка скончыць нашу працу.

Горы-Горкі  
вясна-лета 1928 г.

*Ян Кісьлякоў.*

## I. ПАСЁЛАК, ЯК АСОБНАЯ ФОРМА ЗЕМЛЕКАРЫСТАНЬНЯ

Пасёлкі ў палі- Пасёлкі, як новая і самастойная форма землекары-  
тыцы і ў жыцці станьня, займаюць у савецкай зямельнай палітыцы зусім  
пэўнае месца. Так, III Зьезд Саветаў СССР, разам з  
абвяшчэньнем прынцыпу вольнасьці ў выбары насельніцтвам тэй або  
іншай формы землекарыстаньня, даў дырэктыву паклапаціцца аб мера-  
прыемствах, „якія накіраваны былі-б да пашырэньня тых форм земле-  
карыстаньня, якія зьяўляюцца больш спрыяючымі для разьвіцьця мэха-  
нізацыі сельскае гаспадаркі і каапэраваньня яе (пасёлкі\*, выселкі і інш.“<sup>1)</sup>).

Па сутнасьці тое самае кажа аб гэтым і XV Зьезд Камуністычнай  
Партыі: „усякімі спосабамі садзейнічаць росту такіх форм землекарыстаньня,  
якія больш спрыяюць разьвіцьцю каапэраваньня і мэханізацыі сельскае  
гаспадаркі (пасёлкі\*, выселкі і інш.), разам з гэтым абмежаваць практыку  
выдзелу на адрубы і, асабліва, на хутары і зусім забараніць іх у тых  
выпадках, калі яны вядуць да росту кулацкіх элемэнтаў вёскі“<sup>2)</sup>.

Яшчэ больш яскравую устаноўку на пасёлкі можна сустрэць у асоб-  
ных аўтараў па зямельнай палітыцы. Так Лацис, адзін з адказных кі-  
раўнікоў савецкай зямельнай палітыкі піша: „Мы ўсякімі спосабамі павінны,  
побач з арганізацыяй, ужо цяпер, калектыўных гаспадарак, *садзеінічаць*  
*вылучэньню пасёлкаў\**, якія адказвалі-б запатрабаваньням агранамічнай  
навукі і нашым палітычным меркаваньням“<sup>3)</sup>. Гэткую-ж ацэнку пасёлкаў  
можна сустрэць у цэлага шэрагу іншых аўтараў<sup>4)</sup>. Вось чаму з боку са-  
цыяльна-палітычнай устаноўкі (згодна з данай ацэнкай) трэба лічыць за  
бяспрэчнае тое, што: 1) пасёлкі трактуюцца, як асобная форма земле-  
карыстаньня; 2) пасёлкі прызнаюцца, як найбольш пажаданая форма з  
тых, якія ўтвараюцца пры вообшчынным і падворным парадках землека-  
рыстаньня; 3) на пасёлкі кладзецца задача зрабіць больш лёгкім пераход  
масы паселішч да таварыскага парадку землекарыстаньня, а разам з  
гэтым да калектыўных форм гаспадараваньня.

Практыка землеўпарадкаваньня шырока разгарнула сваю працу  
па утварэньню пасёлкаў і апошнія, занялі значнае месца па ўсяму Саюзу:

<sup>1)</sup> Соколов В. Н. „С.-Х. политика Советской власти“ стр. 46.

<sup>2)</sup> Квиринг Э. И. „Советское землеустройство“ стр. 25.

<sup>3)</sup> „С.-Х. Жизнь“, № 9. 1924 г.

<sup>4)</sup> А. В. Коржец, Я. Н. Кирпичов, Дубровский, Соколов и др.

\*) Усюды падкрэсьлена мною (Я. К.).

па РСФСР на 1922-23 г. пад пасёлкі (выселкі) было ўпарадкавана каля 22% усей землеўпарадкаванай плошчы, а для асобных раёнаў да 24% (Сыбір) і нават да 45% (Заходні); па БССР пасёлкі занялі 29% усей упарадкаванай за 5 г. (1922-1927) плошчы<sup>3)</sup>; для Татрэспублікі Каржэц А.В. канстатуе, „што самай пашыранай формай... зьяўляецца пасялковая форма“ і далей зазначае, што хутары і адрубны займаюць толькі 0,25% ад землеўпарадкаванай плошчы<sup>4)</sup>; для Уральскай краіны (вобласці) за перыяд 1920-25 г. г. выдзел зямлі пасёлкам (выселкам) складаў 79,6% ад усей плошчы сярод-паселішчнага землеўпарадкавання<sup>4)</sup>. Такім чынам, паданыя прыклады сведчаць аб тым, што пасёлкі набылі ўсе правы грамадзянства ў жыцці, і тым самым апрача свайго дэкларацыйнага і ідэалогічнага выяўленьня набылі народна-гаспадарчае і арганізацыйна-вытворчае значэнне.

Пасёлкі ў літаратуры. Натуральна было-б чакаць, што навіна пасёлкавай формы землекарыстання, устаноўка на яе, як на самую прагрэсывную форму і ўрэшце размах яе пашырэння— павінны былі-б выклікаць належную да яе зацікаўленасць з боку навуковых і даследчых устаноў, а таксама і з боку паасобных даследчыкаў.

Аднак, на справе, мы гэтага ня бачым: так званая „універсытэцкая“ землеўпарадкаваўчая навука, пакуль што, у вельмі малой ступені „асвоіла“ новую форму. Таму ў даны момант у літаратуры можна сустрэць толькі беглыя, выпадковыя думкі і заўвагі наконт пасёлкаў.

Праф. П.М. Арлоў выселкам (пасёлкам) прысьвячае роўна 6 радкоў у разьдзеле „празпалоснае землекарыстаньне“, пры чым у выселках бачыць не ўтварэнне новай формы землекарыстання, а толькі „рассяленьне вялікіх вёсак“<sup>5)</sup>. Аб выселках ён кажа і далей у разьдзеле: „вучастковае землекарыстаньне“, дзе паводле думак Вышневалюцкага УЗУ (Цьвярской губ.), звязвае ўтварэнне выселкаў з раскіданасцю землекарыстання, яго дальназямельем, маламоцнасьцю гаспадарак і, урэшце, „калі эканамічны ўмовы не адпавядаюць ўтварэнню абасобленых гаспадарак“<sup>6)</sup>, (падкрэсьлена мной Я. К.).

У дадатак да ўсяго выселкі прызнаюцца, як бы часовай формай, якая ў далейшым або „ня будзе адрозьнівацца ад вясковых грамад“, або пойдзе па таму шляху далейшага паляпшэння форм землекарыстання, які вызначае праф. П. М. Арлоў, уласьне: 1) „празпалосіца і вузкапалосіца; 2) шырокапалосіца (выселкі пэўна адпавядаюць гэтай стадыі Я.К.); 3) адруб; 4) хутар“<sup>7)</sup>. Урэшце параграф аб „формах землекарыстання“

<sup>1)</sup> „Советское землеустройство и мелиорация“. Перспективный план, стр. 198.

<sup>2)</sup> Данія Кіраўмеліазема НКЗБ.

<sup>3)</sup> Коржэц А. В. „Землеустройство в Татарской Соц. Сов. Республике“ стр. 21.

<sup>4)</sup> „Землепользование и перспективы землеустройства на Урале“ стр. 31.

<sup>5)</sup> Проф. П. М. Орлов. „Землеустройство (теория и практика) 1924 г.“, стр. 74.

<sup>6)</sup> ibidem, стр. 76.

<sup>7)</sup> ibidem, стр. 77.

капчаецца ў прафэсара Арлова сказаў: „хутар у адрозьніваньне ад іншых форм землекарыстання, мае найбольшую здольнасць скарыстоўваць зямлю поўнасьцю“, і ўслед за гэтым хутару прыпісваецца павялічэнне на 50% эканамічнай выгаднасьці ў параўнаньні з іншымі формамі.

Праф. Ф. Г. Някрасаў у сваіх „Асновах землеўпарадкавання“ таксама фактычна абыходзіць пасялковую форму: пры чым, у „схэме эвалюцыйнай форм сац.-тэхн. арганіз. плошчы“ ён да адной сацыяльнай і гаспадарчай формы адносіць гэтка „формы тэхнічнай арганізацыі плошчы“: хутары, дробныя адрубныя пасёлкі і вучасткі з грамадскім іх скарыстаньнем<sup>1)</sup>. У далейшым, пры разглядзе форм рассяленьня, ім жа ўстанаўляецца адназначнасьць вясковай і пасялковай форм рассяленьня<sup>2)</sup>. Такім чынам, у праф. Ф. Г. Някрасава пасёлкі выступаюць, і як форма тэхнічнай арганізацыі плошчы і як форма рассяленьня. Але ў самой клясыфікацыі форм сучаснага землеўпарадкавання праф. Някрасаў пакідае першае разуменьне і глядзіць на пасёлкі, як на форму рассяленьня<sup>3)</sup>. Калі-ж прыняць пад увагу, што пасялковая форма рассяленьня па праф. Някрасава зьяўляецца сынонімам вясковай,—то пасёлка, як новая зьявішча сучаснай палітыкі і практыкі, выхалашчываецца поўнасьцю.

Праф. Н. І. Казлоў, пры разглядзе форм землекарыстання з вобшчынным і падворным парадкам землекарыстання, пасёлкам не адводзіць месца; пасёлкі (пасёлкавае таварыства) у яго звязаны толькі з таварыскім парадкам<sup>4)</sup>.

Праф. Казлоў пасяля зазначэння трох асноўных відаў калектываў, кажа: „Да вызначаных відаў калектываў мажліва далучыць першапачатковы від калектыва „пасялковае таварыства“, хоць апошняе і ня мае характару адзінай земляробскай гаспадаркі“<sup>5)</sup>, і далей: „пасялковым таварыствам“ можа быць усякая зямельная грамада“.

Сутнасць гэтых слоў трэба напэўна разумець так, што: 1) назва „пасёлкавае Т-ва“ ужываецца не для азначэння асобнай самастойнай формы землекарыстання, а для азначэння формы гаспадарчага аб'яднання; 2) форма гаспадарчага аб'яднання „пасёлкавае Т-ва“ можа мець месца, і тады, калі зямельная грамада мае вяскова-празпалосную форму землекарыстання, і тады, калі будзе мець адрубную і нават хутарскую форму; 3) сувязь тэрмінаў „пасялковае“ і „Таварыства“ зьяўляецца не прынцыповай, а устаноўлена толькі таму, што „такія парадкі лягчэй заснаваць маладой, выходзячай на пасёлкі зямельнай грамадзе“. У выніку, як бачым, і у Н. І. Казлова (у іншым, цікавага аўтара) пасёлкі, як асобная форма землекарыстання,—зніклі с сыстэмы.

<sup>1)</sup> Проф. В. Г. Некрасов. „Основы землеустройства“ 1926 г., стр. 84—85.

<sup>2)</sup> ibidem, стр. 124-126.

<sup>3)</sup> ibidem, стр. 88.

<sup>4)</sup> М. И. Козлов. „Землеустройство по зем. кодексу РСФСР 1925 г.“, стр. 45-68.

<sup>5)</sup> ibidem, стр. 48.

Урэшце цікава даведацца, як трактуецца пасялковая форма кары-  
феем расейскага землеўпарадкаваньня і выдатнейшым яго працаўніком  
у сучаснасьці — праф. Н. П. Рудзіным. Гэта неабходна зрабіць яшчэ і таму  
што апошні ў спецыяльным артыкуле „о формах землепользования“ ім-  
кнецца ўнесці „ясность в самое понимание форм землепользования“ у  
мэтах пазбавіцца ад „путаницы, ведущей к неправильным выводам“<sup>1)</sup>.  
Пад формамі землекарыстаньня праф. Рудзін разумее „способы гаспа-  
дарчага распааджэньня землекарыстальнікамі землямі, якія ім дадзены“.  
У залежнасьці ад розніцы, гэтых спосабаў распааджэньня, ён і будзе  
сваю клясыфікацыю форм, якую схэматычна мажліва падаць у гэтакім  
выглядзе.

Формы землека- рыстаньня	I. Калектыўныя (або таварыскія) . . .	}	1. С. Г. камуны
			2. Сел.-гаспад. арцелі
			3. Т-вы па грам. апрац. зямлі
II. Індывіду- альныя	а) Вобшчынныя . . .	}	4. Вобшчынна-перадзельная
			5. Хутарская
	б) Вучастковыя . . .	}	6. Адрубная
			7. Празпалосная
			8. Зьмешаная

Пакідаючы на далейшае, крытыку, як азначэньня паняцьця „форм  
землекарыстаньня“, гэтак-жа і крытыку пададзенай клясыфікацыі, — неаб-  
ходна, пакуль што зазначыць: 1) праф. Рудзін у сваёй клясыфікацыі ні  
ў якой форме не дае месца пасёлкам. 2) Пададзеная схэма зьяўляецца  
сколкам (а мо' наадварот) з тэй клясыфікацыі форм, якую мы бачым у  
„Советском землеустройстве и мелиорации. Перспективный план“. Там  
чытаем: „Наша законодаўства і наша землеўпарадкаўчая практыка ведае  
наступныя формы землекарыстаньня: 1) вобшчынна-перадзельную; 2) ву-  
часткова-празпалосную (або падворна-празпалосную); 3) хутарскую і ад-  
рубную; 4) калектыўную (камуны, арцелі, таварыствы і іншыя); 5) зьме-  
шаную“<sup>2)</sup>.

Праўда, у „пэрспектыўным пляне“ трактуецца пытаньне і аб пасёл-  
ках (чаго няма у Н. П. Рудзіна) з ужываньнем гэтакіх злучэньняў: „об-  
разование поселкового землепользования“ і „поселковое землеустройство“<sup>3)</sup>.  
Як бачым, пасёлка тут выступае, то як *форма* (чаму тады яе няма ў схэме).

1) Часопіс „Землеустроитель“ 1925 г. № 2, стар. 38.

2) Труды Земплана РСФСР; вып. 6 1925 г. стр. 47.

3) *ibidem* стр. 58.

то як *спосаб* землеўпарадкаваньня. Урэшце, старонкай далей там-жа чы-  
таем: „Такім чынам, у выніку (утварэньня пасёлкаў Я. К.) мы маем пад-  
ноўленую вобшчыну, іначай кажучы, другое палепшанае выданьне яе“<sup>1)</sup>.  
Гэты сказ ня сьведчыць аб тым, што Земплан РСФСР мае яснае уяў-  
леньне аб пасёлках.

Да пазыцыі Н. П. Рудзіна і пазыцыі аўтараў „Трудов Земплана“  
трэба далучыць погляды яшчэ аднаго аўтара—К. Кіндзеява. Апошні па  
вучнёўскі ідзе за праф. Рудзіным у сваім разуменьні катэгорыі „форма  
землекарыстаньня“ і амаль што без усякіх зьмен падае клясыфікацыю  
форм, як яна дадзена ў „Трудах Земплана“. Але К. Кіндзеяў таксама  
ня можа зачыніць вочы перад жыцьцём і гаворыць аб пасёлках; пры чым  
робіць гэта ў сувязі з разглядам „способов русской землеустроительной  
практики“<sup>2)</sup>.

Мала таго ён нават падае клясыфікацыю пасёлкаў, калі кажа: „Яны  
(пасёлкі, выселкі Я. К.) маюць два віды: 1) грамада падзяляецца на не-  
калькі частак (пасёлкаў). Пры чым гэтаму кожнаму пасёлку даецца зямля  
ў адзін сумесны адруб і за тым падзяляецца на дробныя адрубныя ву-  
часткі па асобным гаспадаркам. Утворэньні нанова пасёлка пераносіць  
свае сядзібы ў новы сядзібны асяродак, сумесны для ўсіх высяліўшыхся  
двароў; 2) на адведзеным усюму пасёлку адруб заасноўваецца агуль-  
ны сэвазварот і наогул заасноўваецца звычайны вобшчынны парадак“<sup>3)</sup>.  
Чаму пры другім відзе пасёлкаў абавязкова заасноўваецца вобшчына—  
аўтар не даводзіць, хоць яму напэўна вядома, што пасёлкі другога віду  
пашыраюцца і ў раёнах падворнага, а ня толькі вобшчыннага землека-  
рыстаньня. Але, як відаць, аўтару і ня цікава паглыбляцца ў сутнасьць  
разглядаемай формы. Для яго даволі, што пры другім відзе пасёлкаў  
можа скласьціся вобшчынны парадак, каб на падставе гэтага у засьляп-  
леньні варажасьцю да вобшчыны кінуцца ў штыкавую атаку на тое, што  
трэба было найбольш далікатна і асьцярожна прааналізаваць. Аўтар  
настолькі сьпяшаецца адмяжавацца ад „народніцкай ідэалёгіі“, што ня  
міргнуўшы вокам праходзіць каля ім жа канстатаванага факту, што „у  
практыцы зямельных ворганаў найбольш рацыянальнай формай земле-  
карыстаньня ўсьлед за калектывам зьяўляецца вобшчына—пасёлка“<sup>4)</sup>. Ён  
кідае гэта пад ногі сваёй „вобшчынафобіі“ і думае што ён у гэтым адроз-  
ніваецца ад Сталыпіна (К. Кіндзеяў, як відаць, належыць да марксыстаў).

Мы абсалютна ніколі не зьяўляліся абаронцамі вобшчыны і ня  
маем замеру імі быць, але мусім зазначыць, што ня трэба барацьбы з ёй  
даводзіць да шкоднага, калі, як кажуць, разам з вобшчыннай вадой вып-  
лэскаецца і савецкае дзіця—пасёлкавая форма землекарыстаньня. А што

1) *ibidem* стр. 59.

2) Кіндзеяў: „Вопросы землеустройства“ стар. 45—47.

3) *Ibid*, стар. 47—48.

4) *Ibid*, стар. 71—72.

гэта так, то мы дазволім сабе прывесці яшчэ адну вытрымку з К. Кіндзеева, дзе ён настаўляе: „Трэба памятаць, што пасёлак ня ёсць самастойная форма землекарыстан., а гэта ёсць або невялікая вобшчына, або адрубная форма“<sup>1)</sup> (пакрэслена мной Я.К.). Паколькі „усякая абарона вобшчынных парадкаў ува ўсіх яе відавочных і захаваных відах зьяўляецца адбіткам народніцкай ідэалёгіі“, настолькі няхай жыве адрубізацыя. Мы наўмысля даволі поўна вылажылі погляды К. Кіндзеева, каб паказаць, як запраўды цяжка прабірацца сярод пытанняў, якія звязаны з формамі землекарыстання; цяжка нават і тады, калі даследчык шыра і аддана шукае належнай яснасці.

Перспэктывны плян развіцця сельскай гаспадаркі БССР спыняецца на пасёлкавай форме, як асобнай форме землекарыстання, характарызуючы яе: 1) размерам (10—15 двароў), 2) формай расьсялення („общая усадебная оседлость“) і 3) наяўнасцю „общего многопольного севобвота“<sup>2)</sup>. Але там-жа плян прадабчы і „поселок с отрубной формой землекорыстання“, што дае падставу лічыць погляд Наркамзема БССР на пасёлкі хоць і больш ясным, але ў рэшце рэшт таксама не пазбаўленым некаторай нявыразнасці.

Падазеныя літаратурныя даведкі траба лічыць дастатковымі, каб на іх пабачыць рознай у разуменьні пасёлкаў (выселкаў), а тым самым зразумець і апраўдаць неабходнасць папярэдняга аналізу самаго паняцця пасёлка, як асобнай формы землекарыстання. Запраўды, якая надзвычайная паўстае размаітасць у падыходзе да тэрміну—пасёлак. То гэта форма расьсялення (Арлоў, Някрасаў), то „форма тэхнічнай арганізацыі плошчы“ (Някрасаў), то форма гаспадарчага аб'яднання (Казлоў), то „форма землеустройства“ (Земплан РСФСР) і ўрэшце, пасёлак—нічога (Рудзін).

Бязумоўна, пасёлак, як усякі іншы аб'ект назірання можа разглядацца з розных пунктаў погляду, а тым самым, як аб'ект пазнання, можа выступаць у тэй або іншай ролі. Таму і кожная з пералічаных устаноў (зразумела, апрач праф. Рудзіна) зьяўляецца мажлівай, законнай і ня можа па сутнасці выклікаць ніякіх спрэчак. Непаразуменьне пачынаецца тады, калі паўстае задача даць пасёлку разуменьне асобнай формы землекарыстання, паказаць яго спецыфічныя рысы, а таксама і тую захаваную ў пасёлках ідэю, дзякуючы якой яны не выпадкова, а стала разглядаюцца, як прагрэсіўная зьява, у сыстэме нашай сучаснай зямельнай палітыкі.

Вось так пастаўленае аб пасёлках пытаньне не знаходзіць у літаратуры па землеўпарадкаваньню больш менш акрэсленай, навукавай думкі; фігуральна кажучы, тут мы сустракаем „непачатую цаліну“. А тым самым

<sup>1)</sup> Ibid, стар. 71.

<sup>2)</sup> Перспэктывны план Наркамзема БССР стр. 129.

перад даследчыкам, калі ён абраў аб'ектам свайго даследавання пасёлак, паўстае перш за ўсё неабходнасць давесці права пасёлку на назву асобнай формы землекарыстання. Зразумела, што толькі пасля гэтага зьявіцца мажлівасць увесці пасёлак у навуковую клясыфікацыю форм землекарыстання з аднаго боку і удасканаліць адносіны да яго з боку палітыкі і практыкі—з другога.

Паняцце „форма землекарыстання“

Аднак, падазеныя з літаратуры прыклады паказалі, што гэта задача зьяўляецца далёка ня лёгкай, таму што на шляху да яе разьвязання стаіць ня зусім дакладна аформленая, з навуковага пункту гледжання, катэгорыя: „формы землекарыстання“, іначай кажучы, зьяўляецца нявыразным і спрэчным сам крытэры аднясення.

Пытаньне аб удакладненні тэрміналогіі і аб аналізе аснаўных катэгорыяў для землеўпарадкаваўчых навук—зьяўляецца надзвычайна важным, актуальным і ўдзячным, паколькі толькі цяпер фактычна закладваюцца асновы гэтых навук і цяпер (як ніколі раней) на іх кладзецца абавязак навуковага афармлення самой практыкі землеўпарадкавання. Трэба спадзявацца, што спецыяльныя працы ў гэтым кірунку ня прымусяць доўга сябе чакаць, а тым самым у далейшым для даследчыка ня будзе неабходнасці аналізаваць некаторыя пачочныя паняцці і ўмаўляцца на конт разуменьня ужываемых тэрмінаў.

Але паколькі гэта яшчэ ня зроблена—пастолькі ня можна прайсці моўчкі каля трактоўкі тых аснаўных катэгорыяў, ды якіх мае дачыненне даны, канкрэтны аб'ект даследавання. Гэта заўвага павінна апраўдаць нашу спробу, высветліць у даным месцы здавалася-б далёкую для тэмы досьледу катэгорыю „формы землекарыстання“, паколькі апошняя не зьявілася да гэтага часу прадметам спецыяльнага аналізу, а тым самым і не набыла поўнай яснасці пры яе навуковым ужыванні.

Першую спробу ў гэтым напрамку зноў-жа можна бачыць у праф. Н. П. Рудзіна, які (як гэта зазначалася раней) пад формамі землекарыстання разумее „способы хозяйственного распоряжения землекорыстателами предоставленными им землями“<sup>1)</sup> Пры чым гэтыя способы ён разглядае, як „только рамку, только оболочку, в которую вливается хозяйственное содержание“ і далей: „таким образом, форма землекорыстования есть производная от уровня хозяйства“<sup>2)</sup> Разам з гэтым праф. Рудзін прызнае і „некоторое обратное влияние этих форм на хозяйство“.

Падазеная устаноўка зьяўляецца бяспрэчна крокам наперад, ужо па аднаму таму, што яна ўносіць навуковую акрэсленасць, хай сабе

<sup>1)</sup> Часопіс „Землеустроитель“ 1925 г. № 2.

<sup>2)</sup> Праўда, з гэтым сказам ня зусім пасуе другі, які сустракаецца ў тым жа артыкулу: „Поскольку одним из факторов развития производительных сил являются формы землекорыстования, постольку нужно дать себе ясны́й отчет о том месте, которое эти формы имеют в ряде факторов, влияющих на темп и направ. с. х. развития“.

яшчэ спрэчную, у паняцце, якое без усякага аналізу і крытыкі было ўзята з жыцця і ўведзена ў такім выглядзе ў землеўпарадкаваўчую навуку. Але разам з тым неабходна канстатаваць, што праф. Рудзін усё ж ня змог дабіцца поўнай яснасці ў развязанні пастаўленай задачы.

Перашкодай у гэтым для яго, на нашу думку, з'явілася імкненне трактаваць форму землекарыстання, з аднаго боку, як зьявішча тэхнікарганізацыйнае, а з другога, як сацыяльнае. Гэта па сутнасці выклікала туманнасць і агульнасць у самым азначэнні форм, як „спосабаў гаспадарчага распараджэння“, а таксама ўнесла дуалізм у пададзеную ім класіфікацыю форм землекарыстання. У выніку такой пастаноўкі ў класіфікацыю папала тое, што не павінна мець у ёй месца (калектыўныя формы), а з другога боку атрымалася непаўната схэмы (адсутнасць пасёлкаў). Разам з тым разуменне форм землекарыстання як сацтэхніч. катэгорыі выклікала ня зусім правільную трактоўку іх узаемадзейнічання з сацыяльнымі формамі гаспадаркі.

Запраўды, у выразе „спосабы гаспадарчага распараджэння“ знаходзіцца, з аднаго боку, момант сацыяльна-юрыдычны, паколькі спосаб гаспадарчага распараджэння зямлёй звязан са зместам права на яе; з другога, — момант натуральна-тэхнічны, паколькі спосаб распараджэння зямлёй знаходзіць пэўны свой адбітак у тэй ці іншай форме арганізацыі тэрыторыі.

У даным выпадку трэба згадзіцца з К. Васяткіным, што „Нельзя смешваць *правовыя* парадкі землепольвання *со структурнымі формамі* арганізацыі тэрыторыі“<sup>1)</sup> Таму і неабходна зразу-ж выразна паставіць і прыняць, або разуменне форм землекарыстання, як прававых парадкаў (катэгорыя сацыяльная), або, як форм арганізацыі тэрыторыі (катэгорыя тэхнічная).

Нам думаецца, што выходзячы з паняцця формы, як чагосьці даступнага ўспрыманню нашых вонкавых органаў, трэба прыняць другую канцэпцыю. Зразумела, монізм такога азначэння ня ставіць праблему форм землекарыстання ў рамкахі толькі тэхнічнага іх разгляду, а наадварот, будзе вымагаць адпаведнай сацыяльнай іх ацэнкі, паколькі вядома, што фармальна адна і тая-ж тэхнічная катэгорыя можа мець розную значымасць пры розных сацыяльных фармацыях. Мала таго разуменне форм землекарыстання, як толькі тэхнічнай катэгорыі прымусіць землеўпарадкаваўчую навуку да больш выразнай пастаноўкі пытанняў аб сувязі розных форм землекарыстання з момантамі сацыяльнага, гаспадарча-эканамічнага і арганізацыйна-вытворчага парадку.

Праўда, праф. Рудзін і ў адносінах да гэтага апошняга пытання выказваецца зусім выразна і як быццам ясна. Для яго: узровень гаспа-

<sup>1)</sup> Основные начала землепользования и землеустройства. Сборник Ком. Академии стр. 240.

даркі — прычына, форма землекарыстання — вынік: пры чым у выпадку толькі няўдалага выбару формы, працэс с. г. развіцця можа крыху затрымацца, або часова пайсці па іншаму шляху, але „отнюдь не больше: он (неудачливый выбор Я. К.) не может изменить его конечной цели и основного направления“.

Гэтай катэгарычнай устаноўцы ня зусім добра адпавядае погляд, які сустракаецца ў тым жа артыкулу і які формам землекарыстання адводзіць месца аднаго „з фактараў развіцця вытворчых сіл“. Апошняе як быццам дае падставу лічыць, што і сам прафэсар Рудзін ня мае намеру разглядаць формы, як толькі простую функцыю. а схіляецца да прызнання за імі таксама ролі актыўнага фактару. Нажаль, праф. Рудзін не застаўляецца больш падрабязна на аналізу узаемадзейнічання развіцця вытворчых сіл і форм землекарыстання. Тым самым у многіх мясцох сваёй працы дае падставу папкінуць яго ў фаталізацыі гістарычнага працэсу развіцця форм землекарыстання, а таксама у імкненні тэарэтычна угрунтаваць палітыку нейтралітэту дзяржавы пры абранні насельніцтвам тых або іншых форм землекарыстання.

Нам думаецца, што на падставе пададзенага агляду можна зрабіць наступныя заўвагі: 1) форма землекарыстання, як гэтакая — ёсць катэгорыя тэхнічная, а не сацыяльна-тэхнічная; 2) формы землекарыстання фармуюцца пад уплывам ня толькі ступені развіцця вытворчых сіл (канцэпцыя чыста эканамічная), а і тых сацыяльных форм, у якія ўводзіцца гэта развіццё на падставе таго ці іншага разумення народна-гаспадарчага ідэалу, і звязанага з гэтым — сацыяльнага рэгулявання; 3) формы землекарыстання ў парадку надбудовы уплываюць ня толькі на тып сельскае гаспадаркі ў яго вузкім арганізацыйна-вытворчым разуменні, але і на сацыяльныя формы, якія складаюцца ў сельскай гаспадарцы і якія ў канцы канцоў, у вялікай ступені абумаўляюць тэмп і напрамак развіцця саміх вытворчых сіл<sup>1)</sup>.

Далей, выходзячы з разумення форм землекарыстання, як тэхнічнай катэгорыі, трэба, на нашу думку, абмежаваць ужыванне гэтай катэгорыі выключна адным сацыяльна-эканамічным тыпам гаспадарак — сялянскімі гаспадаркамі. Толькі для гэтых гаспадарак зьяўляюцца рэальнымі розныя тэхнічныя формы арганізацыі зямельнай тэрыторыі пры адналькавасці іх прыватна-гаспадарчай, індывідуалістычнай сацыяльна-

<sup>1)</sup> Недаацёнка сацыяльна-эканамічнага значэння форм землекарыстання вельмі ярка выяўлена ў працы К. Кіндзеева: „Вопросы землеустройства“. Там мы чытаем: „...сацыялізм у земляробстве ня будзе залежаць ад форм землекарыстання“ (прычым гэтае прычынае мысленне Я. К.); далей: „у нас часта пішучь і кажуць, што форма землекарыстання абумаўляе калектывізацыю с.-г. насельніцтва, гэта бяспраўнае неправільнае з марксысцкага пункту гледжання“ (недаацёнка надбудоў Я. К.); і ўрэшце К. Кіндзееў кажа: „Мы лічым, што формы землекарыстання нас павінны цікавіць толькі з вытворчага пункту гледжання: насколькі тая або іншая форма адпавядае данаму узроўню гаспадарчага развіцця ў тым або іншым раёне“ (ухіла у бок чыстага „эканамізму“ Я. К.) (К. Кіндзеев: „Вопросы землеустройства“; стар. 46).

эканамічнай прыроды. Імкненне ўвесці ў схэму форм землекарыстання другі сацыяльна-эканамічны тып—калектыўныя г-кі, зьяўляецца простым непаразуменьнем. Для ўсіх калгасаў тэхнічная арганізацыя тэрыторыі характарызуецца наяўнасьцю формы буйнога с.г. прадпрыемства і ў гэтым яны нічым, напрыклад, не адрозьніваюцца ад савецкіх г-к.

Розьніца паміж рознымі сацыяльнымі тыпамі гаспадарак павінна быць выразна і ясна ўстаноўлена па другой лініі—адносінах суб'екта працы да прылад і сродкаў сваёй вытворчасці. Прыняўшы за крытэры гэты прынцып, атрымоўваем наступную класіфікацыю сац.-экан. тыпаў сельскае гаспадаркі: а) усе сродкі сацыялізаваны (саўгасы); б) усе сродкі ў прыватным, але грамадзкім карыстаньні (калгасы); в) зямля ў грамадзкім карыстаньні, іншыя сродкі ў індывідуальным (таварыствы па грамадзкай апрацоўцы зямлі) і г) усе сродкі, у тым ліку і зямлі, ў прыватным, індывідуальным карыстаньні (сялянскія гаспадаркі). Вызначаныя сац.-экан. тыпы ляжаць на рознай адлегласьці ад канчатковага ідэалу—утварэньня сацыялістычнай народнай гаспадаркі. Тып сялянскай гаспадаркі, як найбольш індывідуалізаваны, наогул займае найбольш далёкае месца ад гэтага ідэалу. Паддзеленым можна і абмежаваць асноўную класіфікацыю сац.-экан тыпаў, а таксама агульную характарыстыку на іх фоне сялянскае гаспадаркі.

Далейшы аналіз саміх сялянскіх гаспадарак, як пэўнага сац.-экан. тыпу можа ісьці: 1) або па лініі вывучэньня форм і напрамку пашырэньня паміж іх зачаткаў сацыялістычнага земляробства (моманты каапэраваньня і аграмаджаньня); 2) або па лініі вывучэньня у іх унутранай сац.-эканамічнай барацьбы, якая адбываецца на падставе прыватна-гаспадарчага індывідуалістычнага прынцыпу (распластаньне сялянства, утварэньня сац.-эканам. груп-клясаў); 3) або па лініі вывучэньня тых юрыдычных нюансаў зямельна-праўнага парадку, якія і пры нацыяналізацыі зямлі маюць яшчэ месца; 4) або па лініі вывучэньня розьніцы форм землекарыстання і г. д.

Паколькі жыцьцё не акрэсьліла пэўнай і сталай сувязі паміж рознымі формамі землекарыстання і рознымі сац.-эканам. групамі сялянства, пастолькі класіфікацыю форм можна не прывязваць да сац.-эканам. груп. З другога боку, формы землекарыстання і фактычна і гістарычна звязаны з зямельна-юрыдычнымі асаблівасьцямі сялянскага землекарыстання. Таму паўстае неабходнасьць формы прывязаць да аснаўнага парадкаў гэтага землекарыстання: вобшчыннага і падворнага<sup>1)</sup>.

У даным месцы няма патрэбы характарызаваць гэтыя парадкі і высвятляць іх параўнаўчую розьніцу, таму што і той і другі з іх атрымалі ў літаратуры належную распрацоўку. Ня месца гэтак жа сама раз

<sup>1)</sup> Трактоўка таварыскага парадку землекарыстання, як сялянскага, зьяўляецца пэўнай меры недарэчнасьцю, паколькі гэты парадак ёсьць адмаўленьне самаго сац.-эканам. тыпу сялянскай гаспадаркі.

глядаць тут і пытаньне аб тым, які з парадкаў больш спрыяе пераходу сялянскіх гаспадарак да новага сац.-экан. тыпу. Ня шкодзіць толькі зазначыць, што таварыскі парадак землекарыстання і калектыўны прыватна-гаспадарчы лад асобных с.-г. прадпрыемстваў не зьяўляюцца канчатковымі крытэрыямі, пры ацэнцы большай ці меншай прыгоднасьці вобшчыннага і падворнага парадку, для разьвязаньня задачы сацыялізацыі сельскае гаспадаркі.

Такім чынам, формы землекарыстання мы разглядаем, як катэгорыю, якая мае дачыненне толькі да сялянскіх, прыватных, індывідуалістычных гаспадарак. Пры чым, прывязваючы формы да парадкаў вобшчыннага і падворнага,—самой класіфікацыі форм можна надаць гэтакі выгляд:<sup>1)</sup>

Формы землекарыстання	1) Пры вобшчынным парадку землекарыстання . . . . .	}	а) вяскова-празпалосная
			б) пасялковая
			в) адрубная
Формы землекарыстання	2) Пры падворным парадку землекарыстання . . . . .	}	а) вяскова-празпалосная
			б) пасялковая
			в) адрубная
			г) хутарская

Калі-б зусім адкінуць юрыдычную адзнаку (розьніцу парадкаў), то можна класіфікацыі надаць яшчэ больш прасты выгляд: формы землекарыстання—1) вяскова-празпалосная; 2) пасялковая; 3) адрубная і 4) хутарская. Што для навуковага пазнаньня форм землекарыстання трэба вылучыць толькі гэтыя (і толькі гэтыя) формы, што кожная з іх запраўды арыгінальна і самастойна—стане відавочным пасля беглага аналізу пасялковай формы ў яе параўнаньні з іншымі. Пераходзячы да гэтай задачы лічым неабходным папярэдзіць, што аналіз яе будзе зроблены толькі па лініі аснаўных адзнак, а сама характарыстыка будзе насіць вельмі схэматычны характар.

Запраўды, якія характэрныя рысы можна заўважыць у пасёлку і наяўнасьць злучэньня якіх з іх надае права бачыць у пасёлку асобную форму землекарыстання?<sup>2)</sup> Мы высюваем 4 адзнакі, як самыя неабходныя і разам з тым дастатковыя для адказу на пастаўленае пытаньне.

#### 1) Пасёлка характарызуецца перш за ўсё групавым характарам

<sup>1)</sup> Гэтая класіфікацыя праф. Рудзіна, стр. 4.  
<sup>2)</sup> Калі-б на было бытаніны мы мусім тут жа адзначыць, што пасялковую форму землекарыстання мы ня звязваем толькі з тым, што носіць назву „пасёлка“; яна можа быць і пры другіх гістарычна-складзеных тыпах паселішч: засьценкі, акаліцы, вясковыя, дробныя вёскі, і г. д.



расьсяленьня, г. зн. разьмяшчэньнем сядзіб асобных двароў на адным, спэцыяльна—вылучаным для ўсіх двароў участку (сядзібным). Гэта адзнака праводзіць мяжу паміж пасялкавай формай і хутарскай, у якіх-бы ньюансах апошняя не выступала, у прыватнасьці нават і у выглядзе так званых „гнёзд (груп) хутароў“. Таму што і для „гнёзд“ усё роўна застаецца ў моцы атрыбут хутарскай формы—знаходжаньне сядзіб асобнага двара на сваім зямельным участку, у які (па мажлівасьці) зьведзена ўсё землекарыстаньне гэтага двара. Але адна гэта адзнака яшчэ не вылучае пасялкавай формы з рэшты іншых форм (вяскова-празпалоснай і адрубной), чаму і патрэбна ўвесьці новыя адзнакі.

2) *Землекарыстаньне пасёлку не перавышае аптымальнае вялічынны тэрыторыі* вызначанай у адпаведнасьці з арганізацыйна-вытворчымі вымаганьнямі данага тыпу с. г. вытворчасці. Гэта адзнака праводзіць першую мяжу паміж пасялкавай і вяскова-празпалоснай, а таксама і вяскова-адрубной формамі, для тых выпадкаў, калі землекарыстаньне апошніх выходзіць за межы памянёнага оптымуму. Але і гэтага мала, таму што пасёлкі застаюцца ня вылучанымі з групы ў якую апрача іх пападаюць і празпалосныя вёскі з тэрыторыяй да опт. і адрубныя вёскі з гэтакі-жа тэрыторыяй, таму патрэбны яшчэ новыя адзнакі.

3) *Зямля (дакладней-ралья) у пасёлку падзелена перш за ўсё ў адпаведнасьці з колькасьцю палёў прынятага севазвароту*, а потым ужо ў межах гэтага аснаўнага падзелу—разьмеркавана паміж асобнымі дварамі данага пасёлку. Адваротнае зьявішча назіраецца пры адрубной форме землекарыстаньня, дзе ралья спачатку падзяляецца паміж асобнымі дварамі (у выглядзе т. зв. адрубоў), а потым ужо кожны двор свай адруб падзяляе на часткі ў адпаведнасьці з прынятым ім, індывідуальным севазваротам. Тым самым прынятая тут трэцяя адзнака праводзіць выразна мяжу паміж пасялкавай формай і адрубной для таго выпадку, калі апошняя ужываецца вёскамі (альбо іншымі паселішчамі) з тэрыторыяй зямлі ня звыш опт.

4) Урэшце застаецца адмежаваць пасёлак ад вяскова-празпалоснай формы для таго выпадку, калі землекарыстаньне вёскі знаходзіцца ў межах опт. Гэта будзе лёгка зрабіць пасля таго, калі знойдуцца матывы для таго, каб угрунтаваць той погляд, што пасёлак сканструктаваны паводле трох папярэдніх адзнак,—*пазбаўлен элемэнтаў празпалосіцы*.

Запраўды, найлепшае разьвязаньне задачы пры арганізацыі пасёлка вымагае таго, каб кожны асобны двор атрымаў у кожным з севазваротных палёў пасёлку толькі адзін зямельны кавалак. І вось, калі выхадзіць з ідэальнага рашэньня гэтай задачы, то трэба згадзіцца, што пасёлак пазбаўлен наяўнасьці ў ім празпалосіцы. Таму што апошняю трэба бачыць ня ў тым, што зямля асобнага двара знаходзіцца ў некалькіх палёх, а ў тым, што ў межах аднаго севазваротнага поля зямля асоб-

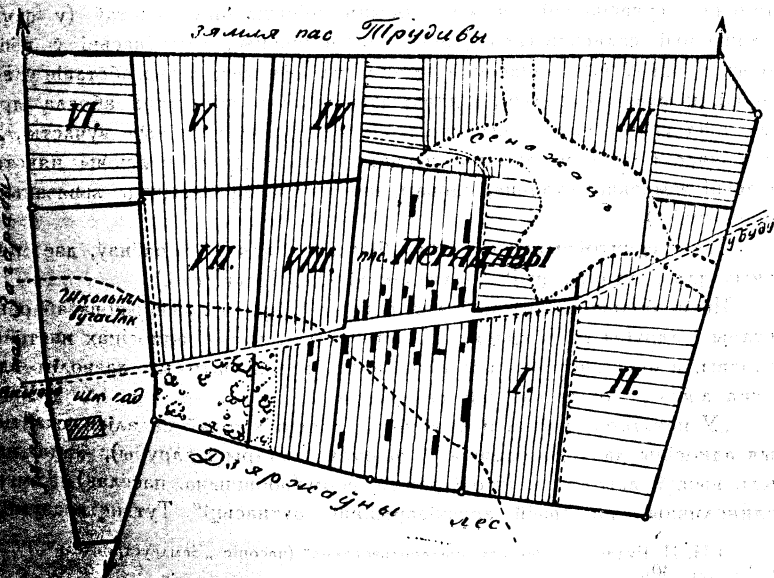
нага двара раскідана некалькімі палоскамі, больш-менш дробнымі і вузкімі паміж гэткіх жа палосак сваіх суседзяў.

Іншае разуменьне празпалосіцы будзе сыціраць спэцыфічныя яе рысы, а тым самым будзе паслабляць барацьбу з ёй там, дзе яна ёсьць і дзе яна зьўляецца запраўдным ліхам. А з другога боку утворыць стрыманыя а мо' і зусім адмоўныя адносіны да тых форм землекарыстаньня, дзе ёсьць толькі падабенства да празпалосіцы. Паданы параўнаўчы агляд пасёлку з боку арганізацыі ў ім зямельнай тэрыторыі паказаў, што ён не ўмяшчаецца ў рамкі вядомых нам форм сялянскага землекарыстаньня (вяскова-празпалосная, хутарская, адрубная), а тым самым дае поўнае права казаць аб новай, спэцыфічнай для яго, форме—пасялкавай.

Не надаючы сыціслым фармуліроўкам вялікае вагі пры расчыненьні таго або іншага паняцьця можна на падставе пададзенага аналізу ўсё ж даць гэткае азначэньне пасялкавай форме. *Пад пасялкавай формай землекарыстаньня мы разумеем такую групавую форму, пры якой зямельная тэрыторыя паселішча ня выходзіць з межаў аптымальнага разьмеру, а ралья разьбіта на севазваротныя палі, у кожным з якіх асобны двор мае па мажлівасьці толькі адну палоску.*

Для лепшага уяўленьня пасялкавай формы падаем плян аднаго з дасьледваных намі пасёлкаў.

Мал. 1. пас. Перадавы, Бабруйскай акругі (Звесткі аб ім гл. у табліцах „Бабруйшчыны“, № 6)



Цяпер, калі мы даведаліся аб сутнасці пасялковай формы, лёгка зразумець чаму яна, а не якая небудзь іншая форма пратэкцыяніруецца сучаснай зямельнай палітыкай. Гэта форма дае *мажлівасць поўнасьцю правесці тэхніка—арганізацыйную рацыяналізацыю ў арганізацыі зямельнай тэрыторыі* (знішчэнне дальнязямельля, дробназямельля, вуз-капалосіцы, дробна-палосіцы, празпалосіцы і г. д.). Але разам з тым пасялковая форма ў адзнаку ад рацыяналізацыі ў выглядзе хутароў і адрубоў *ня можа ў далейшым зрабіцца стрымлваючым натуральна-тэхнічным момантам на шляхах пераходу сялянскіх гаспадарак да іншага сац.-экан. тыпу* (калгасаў і саўгасаў).

Таму мы лічым глыбокай памылкай з боку „універсытэцкай“ землеўпарадкаваўчай навукі забыццё гэтай формы, або залічэння яе ў „другое выданне вобшчыны“. Пры чым апошняе трэба лічыць за найбольш шкоднае, паколькі разам з тэрмінам „вобшчына“ злучаюцца розныя адмоўныя асацыяцыі, якія пры адсутнасці належнай крытычнай перасьцярогі, лёгка могуць быць перанесены на пасёлкі і пасялковую форму землекарыстання, утварыць каля апошняй абставіны нейтральнасці, а мо' і варожасці.

А потым, калі з дарогі будуць прыбраны пасёлкі, можна будзе разважаць прыблізна гэтак: „І таму што з распадам вобшчыны ёсць толькі *два выхад* (падкрэслена мной Я. К.) альбо ў калектыў, альбо на адруб, і таму, што, з другога боку, стварэнне калектыўных форм землекарыстання ў сучаснасці ня мае досыць аб'ектыўных падстаў (у форме механізацыі сельскай гаспадаркі, электрыфікацыі, у наяўнасці ў вёсцы іншых сродкаў вытворчасці і змены пад уплывам гэтых абставін уласніцкай псыхалёгіі сялян),—дзякуючы гэтаму, сялянства абрала другі выхад ад уціску вобшчыны, яно накіравалася на адрубныя участкі, дзе разьлічвае больш мэтаагодна вёсці гаспадарку, ня ведаючы няўстойлівасці землекарыстання, словам, пазбавіцца ад нявыгод, звязаных з вобшчынай“).

Так угрунтоўвываецца „адрубізацыя“ для тых раёнаў, дзе няма даных для „хутарызацыі“ (Валкаламскі уезд Маск. губ.).

Яшчэ больш адкрыта, больш рашуча і больш прынцыпова абараняе хутары і адруб К. Кіндзееў. Яго погляды ў гэтых адносінах настолькі яскравы, а аргументацыя настолькі арыгінальна, што мы дазволім адно месца з яго работы прывесці поўнасьцю.

„У некаторай часткі партыйных і савецкіх колаў склаліся скептычныя адносіны да „едаінолічных“ формаў (хутары і адруб), хаця намі было вышэй даведзена, што і рэшта форм (вобшчына, пасёлак) ня менш „едаінолічны“ па сваёй арганізацыйнай сутнасці“. Тут не зразумела

<sup>1)</sup> Н. П. Рудін: „О формах землепользования“ (часопіс „Землеустроитель“ 1925 г. № 2,—стар. 40).

хто „едаінолічны“: ці вобшчына і пасёлак як форма землекарыстання, ці сялянскія гаспадаркі, якія абіраюць і жывуць пры гэтых формах. Хаця граматычная пабудова сказа больш кажа аб першым разуменьні, мы ўсё-ж спадзяемся, што аўтар ужыў тэрмін „едаінолічны“ у прыстасаванні да гаспадаркі. Але і ў гэтым выпадку яго пазыцыя зьяўляецца вельмі рызыкаўнай. Запрауды, хіба можна сьцьвярджаць, што індывідуалізм сялянскіх г-к зьяўляецца зусім аднолькавым на хутары і ў пасёлку з грамадзім севазварогам. Аднак, паслухаем далей.

„Розьніца паміж хутарам і, прыкладна, пасёлкам не па сутнасці іх вытворчых момантаў, а толькі па форме разьмяшчэння іх гаспадарчых асяродкаў: у пасёлку гэтыя асяродкі ляжаць побач, а пры хутарскай яны расьсеваны“. Зноў не зразумела—аб якой розьніцы аўтар тут гаворыць. Нам думаецца, што яго ў даным выпадку блытае тэрміналёгія, паколькі арганізацыйна-вытворчая розьніца паміж хутарам і пасёлкам (у нашым іх разуменьні) бяспрэчна, хаця б ужо па наяўнасці ў пасёлку абавязковага для усіх двароў севазвароту. Але ня будзем і тут чапляцца да слоў: аўтар напэўна меў на увазе ня вытворчую, а сацыяльна-эканамічную аднолькавасць сялянскіх гаспадарак на хутарах і ў пасёлку. Тады гэта так, і цалком адпавядае выказаным намі раней думкам. Значна горш выглядае другая частка вытрымкі, дзе пасёлак трактуецца К. Кіндзеевым, як звычайнае, механічнае згуртаваньне сядзіб некалькіх двароў, якія апрача прыемнасцяй і непрыемнасцяй суседзкага жыцця ня маюць а ніякай сувязі ў працэсе іх вытворчасці. Гэта памылковая устаноўка штурхае аўтара на такія клясычныя канец яго разважаньняў: „Але калі кажучь, што пасёлак хутчэй прывядзе да калектыву ў параўнанні з хутарам, то падобнае разважаньне немарксысцкае: гэта ўсё роўна сьцьвярджаць, што жыхары вялізнага будынку, якія жывуць пад адным дахам, хутчэй калектывізауюцца параўнаўча з тымі, якія жывуць у асобных маленькіх асабнячках“ і ўрэшце К. Кіндзееў навучае: „Неабходна памятаць, што яднае людзей ня сумеснае жыццё пад адным дахам, а вытворчы момант, эканамічная зацікаўленасць“<sup>1)</sup>.

Бязхітрасьць (наіўнасьць) такога спосабу „угрунтаваньня“ хутароў і аслаўленьня пасёлкаў відавочна, і нікога ня зможа пераканаць у тым і другім, ня глядзячы на няўдалыя ссылкі на Маркса. III з'езд Саветаў, да якога спецыяльна рыхтавалася праца К. Кіндзеева, як мы бачылі ня стаў на Рудзіна-Кіндзееўскую пазыцыю, а XV зьезд К.П. цвёрда сказаў: „абмяжаваць практыку выдзелу на адруб, і асабліва, на хутары і зусім забараніць іх у тых выпадках, калі яны вядуць да росту кулацкіх элемэнтаў вёскі“.

Але ўсё-ж пададзеныя прыклады „прарыву аграрнага фронту“ сьведчаць аб неабходнасці больш дакладнага навуковага вывучэння праблем сучаснага землеўпарадкаваньня, у прыватнасці тых з іх, якія звязаны з утварэннем форм землекарыстання наогул, і пасялковай асабліва.

<sup>1)</sup> К. Кіндзеев, *ibidem*, стар. 52—53.

## 2. ПАСЁЛКІ Ў Б.С.С.Р.

(дынаміка і геаграфія).

**Азначэньне пасёлку** У папярэднім разьдзеле мы імкнуліся давесці, што пасёлкі ёсьць зьява новая, што з імі зьвязана асобная форма землекарыстаньня (пасялковая), што гэта форма выразна высунута савецкай аграрнай палітыкай і што у кіруючых ідэях гэтай апошняй, пасёлкі знаходзяць свой вышэйшы крытэры. Але разам з тым, выходзячы з натуральна-тэхнічнага разуменьня катэгорыі „форма землекарыстаньня“, мы утварэньне пасёлкавай формы не зьвязвалі толькі з сучасным земляпарадкаваньнем, толькі з пасёлкамі. Тым самым мы дапусьцілі наяўнасьць пасялковая формы і ў іншых тыпах паселішч (апрача пасёлкаў).

Гэта акалічнасьць мае асаблівае значэньне для Беларусі, дзе і да савецкага земляпарадкаваньня была вельмі пашырана практыка утварэньня „засьценкаў“, „выселкаў“, „слабод“ і г. д. Частка пералічаных паселішч па натуральна-тэхнічных адзнаках—унутранай арганізацыі ў іх зямельнай тэрыторыі—вельмі нагадваюць пасёлкі. У іх мы таксама бачым: згуртованасьць сядзіб на адным вучастку, шырокапаалосіцу, разьмер тэрыторыі паселішча ня звыш оптымуму і г. д. Мала таго, некаторыя „засьценкі“ цалком адпавядаюць усім тым фармальна-тэхнічным вымаганьням, якія мы высунулі для пасёлкавай формы землекарыстаньня, чаму, як быццам, павінны былі-б разглядацца нам, як „старыя пасёлкі“. Цікава таксама зазначыць, што надворнае падабенства новых пасёлкаў і старых засьценкаў спакушае некаторых навуковых і дасьледчых працаўнікоў Беларусі самую пасялковую форму называць „засьцянкавай“.

Але нам здаецца, што далучэньне „засьценкаў“ і „выселкаў“, „слабод“ і інш. да пасёлкаў, а тым больш падмена тэрміну, „пасялковая“—тэрмінам „засьцянкавая“ зьяўляецца замерама мала прадуманым і неўгрунтаваным.

Справа ў тым, што кожны тэрмін або назва—гістарычны; іх узьнікненьне адбывалася ў пэўных сацыяльных і эканамічных умовах, якія і надалі тым або іншым назвам (тэрмінам) пэўны калёрыт. Таму ўжываньне гэтых гістарычных катэгорыяў ня можа быць пазбаўлена і ўсіх тых асацыяцыяў і канкрэтных уяўленьняў, якія паўстаюць разам з галоўнымі натуральна-тэхнічным іх зьместам.

## Пасёлкі ў Б.С.С.Р.

„Засьценкі“, калі іх браць у рэальнасьці і гістарычнай канкрэтнасьці,—ня толькі дробныя паселішчы з большай або меншай праявай у іх адзін з пэрыядаў формы землекарыстаньня, гэта разам з тым—паселішчы, якія у большасьці утвараліся або верхавінай часткай вёскі, пераважна на купленай зямлі, або вельмі часта зьбядзелымі шляхэцкімі (дваранскімі) сяміямі. З назвай „засьценкі“ зьвязаны аднавікі—многазямельнае, сыстэматычнае і шырокае карыстаньне найбольш працоўнай сілай (як галоўнай, так і часовай), найвышэйшая ступень эканамічнай гэтай сілы, наколькі яе ужываньне было пастаўлена па ўмовы сумеснай з гаспадарчэй працы і г. д. Адным словам, „засьценкі“ ёсьць жывая памятка з аднаго боку, працэсаў распадаваньня сялянства, з другога,— працэсу ранага шляхэцтва (дваранства) у сувязі з узмацнёнымі тэндэнцыямі капіталістычнага разьвіцьця сельскае гаспадаркі.

Амаль тое-ж самае трэба сказаць і аб дарэвалюцыйных „выселках“, сама назва якіх паказвае, што яны утвараліся з вёсак у парадку вылучэньня (выдзелу) найбольш „прагрэсыўных“ яе элемэнтаў. Паколькі ацэнка „прагрэсыўнасьці“ заўсёды зьвязана з народна-гаспадарчым ідэалам таі або іншай клясы і наколькі такая ацэнка „выселкам“ была дадзена клясай пазысыўнай буржуазыі, пастолькі „выселкі“ асацыяруюцца з працэсам індывідуалізацыі, як землекарыстаньня, так і наогул гаспадарчага разьвіцьця сялянскіх гаспадарак. „Выселкі“, хаця-б яны і мелі пасялковую форму арганізацыі зямельнай тэрыторыі, застанюцца таксама памяткай індывідуалізацыі і капіталізацыі сельскай гаспадаркі там, дзе па прыродных (галоўным чынам) умовах гэтыя працэсы не змаглі выліцца ў форму хутарызацыі.

Паддзеньня меркаваньні даюць падставу залічыць да пасёлкаў толькі тыя паселішчы, якія, разам з наяўнасьцю ў іх пасялковай формы землекарыстаньня (наогул высунутых нам чатырох тэхніка-арганізацыйных яе адзнак)—утвараліся ў пэўных сацыяльна-эканамічных умовах, атрымалі пэўную сацыяльна-палітычную устаноўку ў сувязі з задачай перабудовы сельскае гаспадаркі ў галектыўным, сацыялістычным кірунку.

Гэта навукова-тэарэтычная акрэсьленасьць пытаньня аб пасёлках неабходна ня толькі для навукова-дасьледчых мэтаў, а і для практычнага дзейнічання (што зьяўляецца ня менш важным).

Такім чынам, мы канчаткова азначаем аб'ект свайго дасьледаваньня пасёлкі—паселішчы з пасялковай формай землекарыстаньня, атрыманыя, як індывідуальна зьявішчы ў абставінах барацьбы за сацыялістычны кірунак у разьвіцьці сялянскіх гаспадарак. Гэтым самым пасёлкі прывязаны нам да дзьвюх клясыфікацый: сацыяльна-гістарычнай, якую можна з некаторымі адрозьнямі праявіць праз кастрычывую рэвалюцыю і да тэхніка-арганізацыйнай (налічча пасялковай формы землекарыстаньня), якую без неабходнага дасьледаваньня ўсіх фармальна ўтво-



самая малая па ўсіх культурах, чаму па вал. прадукцыі на 1 душу сел. насельніцтва краіна займае другога месца (73 р.).

Віцебшчына дае: найвышэйшы па рэспубліцы процант лёну і ячменю; сярэдні — сеяных траў, найменшы — жыта, аўса, бульбы; грэчкі зусім няма. Па колькасці галоў усяе скаціны на 100 гэкт. засеву займае сярэдняе месца (з тэндэнцыяй росту); пры чым дамінуючая роля належыць быдлу, для якой маем найвышэйшы па БССР процант кароў; сьвінагадоўля па колькасці займае адно з лепшых месц па рэспубліцы і характарызуецца найбольш маладым складам статку. Рыначнымі прадуктамі (па вывазу з межаў краіны) зьяўляюцца; масла, мяса і мясныя прадукты, сьвініна і сьвіное сала, яйкі і жывая птушка.

II. *Меншчына*. Краіна не аднолькавая па сваіх натуральна-гістарычных умовах: частка яе (заходня-паўночная) зьяўляецца найбольш высокай над узроўнем мора (у сярэднім каля 200—300 м.); мае ў большасці марэнны краявід і даволі пасечаны рэльеф з пераважна моцна-ападзоленымі глебамі на розных сугліністых глебатворчых пародах. Другая частка (усходняя) — нізкая, з поўпалескім краявідам; з слаба і сярэдне-ападзоленымі глебамі на глебатворчых пародах, пачынаючы ад глыбокіх пясчоў і канчаючы такімі-ж глыбокімі лёсавіднымі суглінкамі; пры чым сярэдзіна гэтых, пануючых глебаў значна пашыраны і падзоліста-балотны.

Лясістасць краіны даволі значная, за выключэннем заходняй часткі, якая ўжо малалясіста. Інтэнсіўнасць сельскай гаспадаркі ў заходняй частцы гэтакія-ж як і ў Віцебшчыне, а ва ўсходняй складае толькі—80% ад апошняй. Сістэма ральніцтва характарызуецца: найменшым, параўнаўча з іншымі краінамі, процантам збожжавых; найвышэйшым % сеяных траў і аўса; сярэднім % бульбы і ячменю; з ім жыта, лён і грэчкі пашыраны, адносна да іншых краін — слаба. Па колькасці галоў усяе скаціны на 100 гэкт. засеву, краіна стаіць на апошнім месцы; адбываецца барацьба за пяршыства ў статку паміж быдламі і сьвіньнямі; авечы займаюць мінімальны процант, які няўхільна памяншаецца. Рыначныя прадуктамі зьяўляюцца: сьвініна і сала (аднолькава з Віцебшчынай); мяса і мясныя прадукты ад быдла (першае месца ў рэспубліцы); з прадуктаў птушніцтва пераважна — яйкі; масла вывозілася менш чымся па іншых краінах і вываз яго зьмяншаўся.

III. *Магілёўшчына*. Краіна таксама падзяляецца на дзве, амаль роўныя часткі: паўночна-усходнюю і паўднёва-заходнюю. Паўночна-усходняя частка значна ўзнята над узроўнем мора (у сярэднім каля 200 м.) мае марэнны краявід, які часамі зьменьваецца на лёсавы. Але, як пераважна гэтак і другі характарызуецца адносна роўнай паверхняй (плято). Глебы моцна-ападзолены і ляжаць на глыбокіх лёсавідных суглінках, або на лінках падасланых марэнай. Паўднёва-заходняя — нізкая з поўпалескім

краявідам і пераважна сярэдне-ападзоленымі глебамі на пясках і супяскох падасланых марэнай, або трацічнай глінай.

Краіна больш усіх іншых — развораная, з найменшым % лесу, даляйшае зьмяншэнне якога, ідзе інтэнсіўна. Паўночна-усходняя частка мае сельскую г-ку па вышыні інтэнсіўнасці аднолькавую з Віцебшчынай паўднёва-заходняя — менш інтэнсіўная. Але ўся краіна характарызуецца найменшай валавой прадукцыяй на душу сельскага насельніцтва (61,1 р.), найбольш ад усіх іншых адчувае крызіс сістэмы земляробства, а разам з тым і аграрную пералюдненасць.

Усе культуры даюць процант бліжкі да сярэдняга па БССР; заўважваецца павольны рост бульбы, ячменю і сеяных траў. Адзнака „сярэдзінанасці“ ляжыць і на жывёлагадоўлі, якая да апошніх гадоў не набыла яшчэ больш менш пэўнага напрамку ў сваёй спецыялізацыі, калі ня лічыць значна пашыранага птушніцтва ў бок вытворчасці для рынку яек. Праўда, краіна мае максымальны % у статку авечак, але гэта ёсць як раз не адзнака спецыялізацыі, а наадварот сьведчыць аб універсальнасці тут тыпу с.-г.-кі, якая апіраецца на большае чымся ў іншых краінах дзейнічанне унутры-гаспадарчых натуральна-спажывецкіх матываў. Краіна патрабуе да сябе асаблівай увагі і дапамогі з боку дзяржавы і навукі.

IV. *Гомельшчына*<sup>1)</sup> Уся краіна знаходзіцца на вышыні ня больш 170 м. над узроўнем мора, але і ў гэтых межах яна павольна павышаецца ад захаду (каля 100 м.) на ўсход. Разам з падвышэннем месца — рэльеф краіны ад амаль што зусім роўнага, паступова пераходзіць да ўсё больш хвалістага. У гэтым жа напрамку мяняюцца і глебы ад падзоліста-балотных на пясках, праз сярэдняе ападзоленыя, таксама на пясках, да слаба-ападзоленах на глыбокіх пясках. Усходняя частка мае найвышэйшую для БССР шчыльнасць сельскага насельніцтва (больш 50 ч. на кв. кілём.).

Заходняя частка ў адносінах да сельскай гаспадаркі характарызуецца: а) адсутнасцю сеяных траў, б) вялікім % бульбы, в) зніжаным % авечак, г) спажывецкім кірункам засеву прадзільна-тэхнічных культур, д) найбольшым разьвіццём жывёлагадоўлі экстенсіўна-мяснога тыпу.

Усходняя частка краіны зьяўляецца пераходным раёнам ад заходняга (Навазёрска-Рэчыцкага) да усходняга Палесься (Навазыбкаўска-Суражскага). Апошнія характарызуецца: а) малым абшарамі сенажаці; б) невялікім % сеяных траў; в) меншым разьмерам жывёлагадоўлі і пераважна яго на кармленне бульбай; г) малым запасам гною, а таму і пераважна трохярснай тэхніцы ральніцтва (пагнойкі каля гародаў, поля, і т. д.) нізкімі ураджаямі і абвостранай аграрнай пералюдненасцю.

<sup>1)</sup> Характарыстыка сельскай г-кі узятая з артыкулу Г. І. Гарэцкага. „Сельское хозяйство Гомельской губ.“ („Материалы по районированию Западной области“. Вып. I,

Рыначнымі прадуктамі для краіны зьяўляліся: бульба і сьпірытус, пянька мяса і мясныя прадукты, жывыя птушкі (першае месца ў БССР), яйкі і прадукты садоўніцтва (г. чынам—яблыкі).

У Палесьсе—Самая нізкая (па вышыні над узроўнем мора)—краіна з надзвычайна слабым ухілам, роўным (пласкім) рэльефам, што вельмі спрыяе забалачваньню; у паглыбленых, плоскіх мясьцінах рэльефу ўздоў рэк, а таксама па вадаразьделах ляжаць вялізарныя балоты. Глебы Палесься пераважна падзоліста-балоцістыя на пясковых і рэдка на супяскованых глебатворчых пародах і балоцістыя на тарфяніках; значна радзей сустракаецца слаба і сярэдне-ападзоленыя глебы на глыбокіх пясках і пясках падасланых марэнай.

Шчыльнасьць насельніцтва Палесься найменшая ў БССР: у сярэднім па краіне каля 20 ч. сельскага насельніцтва на кв. кілём. Краіна мае найвышэйшую лясістасьць, найменшы процант пахаці, добра забясьпечаная сенажацьцю. Па ўзроўню інтэнсыўнасьці сельскае гаспадаркі Палесьсе займае апошняе месца (36,6 р. вал. прыб. на 1 г. с. г. плошчы пры чым найбольш экстенсыўнай часткай зьяўляецца Мазыршчына (каля 24 р. на гэктар).

Тып гаспадаркі—жывёлаводна-мясны з інтэнсыўным ральніцтвам, выглядзе пераважна: або пёстрапольля, або так званай „трохярускай“ сыстэмы. Збожжавыя і бульба складаюць найвышэйшы процант у сельскай гаспадарцы; выдатнае месца (з тэндэнцыяй зьмяншэньня) займае грашчак. Усе іншыя культуры: авёс, ячмень, лён і сеяныя травы даюць найменшы процант параўнаўча з іншымі краінамі.

Палесьсе мае найвышэйшую шчыльнасьць скаціны на 100 г. заву. з дамінуючай роляю ў статку—быдла, а затым сьвіней. Рыначныя прадуктамі для краіны зьяўляюцца: жывое быдла (на краіну прыцягвае амаль што ўвесь рэспубліканскі вываз); жывыя сьвіньні (Бабруйшчына), жывыя птушкі, масла (Бабруйшчына), мяса і мясныя прадукты (пачаўся вываз вау, якіх апошняе месца ў рэспубліцы).

Велічыня вёсак. Да пададзенай характарыстыкі асобных краінаў трэба дадаць, што ў хадна яшчэ дадаць невялічкі агляд велічыні вёсак па краінах. У вядоле праф. А. Л. Смоліча вылучаныя намі краіны ў адносінах да гэтага характарызуецца наступным: а) уся Віцебшчына і паўночна-заходняя частка Меншчыны маюць вёскі, якія ў сярэднім даюцца менш чымся з 20 двароў; б) другая частка Меншчыны і заходняя частка Палесься (часткова) маюць вёскі велічыней ад 20 да 40 двароў; в) усход Магілёўшчыны і ўсход Палесься характарызуецца найвялікім разьмерам вёсак (б. 40 двароў)<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>) Аркадзь Смоліч: „Кароткі курс географіі Беларусі“ выд. 1925 г. стар. 111.

Мы паспрабавалі да гэтага-ж пытаньня падыйсьці крыху іначай. Нас зацікавіла не сярэдняя колькасьць двароў на вёску ў розных раёнах, а велічыня процанту вёсак, у якіх землекарыстаньне перабольшвае сярэдні, арыентываючы вызначаны намі оптымум тэрыторыі. Гэты оптымум атрымаўся ў межах 140—220 гэкт., або ў 15—20 двароў. Далей, для усіх адміністрацыйных раёнаў БССР (апрача раёнаў Гомельшчыны) намі быў вылічаны процант вёсак з колькасьцю больш 20 двароў і затым спосабам дэзамэтрыі вызначаны былі на карце межы гэтай адзнакі<sup>1</sup>.

У выніку мы высветлілі, што: 1) Віцебшчына мае найменшы процант вёсак звыш аптымальнага разьмеру, пры чым павялічэньне гэтага процанту ідзе з поўначы на поўдзень ад 12 да 60%; 2) Меншчына і Магілёўшчына даюць сярэдні процант (каля 60—80%) вёсак, якія перабольшваюць аптымальны разьмер. Выключэньне складае паўночна-усходняя частка Магілёўшчыны (Аршанска-Горацка-Мсьціслаўскі раён), дзе 80—90% існуючых вёсак маюць больш 20 двароў на вёску; 3) Палесьсе, асабліва Мазыршчына, мае найбольш мнагадворныя вёскі, 80% якіх перабольшваюць оптымум; раён каля Бабруйска і к поўначы ад яго мае процант вёсак звыш отымуму (60—80%).

Пададзеная раней характарыстыка араграфічных умоў, разам з здадзенымі вынікамі, дазваляе нам зьдзяйсніць агляд велічыні вёсак, даюць падставу сьцьвярджаць, што вёскі звыш аптымальнага разьмеру сустракаюцца ў розных краёвядамі БССР і велічыней вёсак ёсьць пэўная норма. Найменшы разьмер вёсак характэрны для Віцебшчыны—краіны з найбольшым пэўнага краёвяду, а таксама для пўаночнай часткі Аршанска-Горацка-Мсьціслаўскага краёвяду, а таксама для пўаночна-заходняй Меншчыны—краіны канцавых марэн. Сярэдняя велічыня вёсак мае месца ў Меншчыне і Магілёўшчыне—краінах пераходнага краёвяду. Найбольшыя вёскі маюць месца, з аднаго боку, у пэўнага палескага краёвяду (Мазыршчына) з найменшай вышыняй над узроўнем мора (каля 100 м.) і плоскім рэльефам, і з другога боку, у пэўнага пэўнага краёвяду (паўночна-усходняя Магілёўшчына), з вышыняй над узроўнем мора (200—250 м.), але таксама з пераходнага краёвяду (плято).

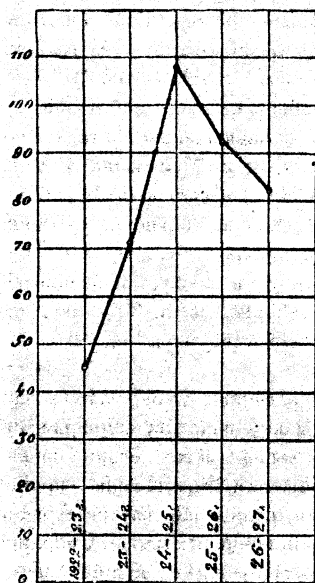
У выніку мы пэўна зьдзяйснілі мэту, скончыць крыху зацягнуты намі агляд краіны і пэўна зьдзяйснілі мэту дынамікі утварэньня пасёлкаў па БССР (за выключэньнем Віцебшчыны, для якой неабходныя даныя за ўсе першыя гады існуючых вёсак дадзены намі толькі сумарна).

За пэрыяд 1922—27 г. усяго на тэрыторыі БССР створана пасёлкаў на плошчы 590.434 гэктараў, што складае каля 29% ад усей землеўпарадкаванай за гэты перыяд плошчы пэўнага землекарыстаньня (2.052.000 г.);<sup>2</sup> пры чым у

<sup>1</sup>) Вынікі адміністрацыйна-гаспадар. перапісу 1925 г.   
 <sup>2</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>3</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>4</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>5</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>6</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>7</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>8</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>9</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>10</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>11</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>12</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>13</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>14</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>15</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>16</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>17</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>18</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>19</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>20</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>21</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>22</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>23</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>24</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>25</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>26</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>27</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>28</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>29</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>30</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>31</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>32</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>33</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>34</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>35</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>36</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>37</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>38</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>39</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>40</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>41</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>42</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>43</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>44</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>45</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>46</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>47</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>48</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>49</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>50</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>51</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>52</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>53</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>54</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>55</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>56</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>57</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>58</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>59</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>60</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>61</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>62</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>63</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>64</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>65</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>66</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>67</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>68</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>69</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>70</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>71</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>72</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>73</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>74</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>75</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>76</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>77</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>78</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>79</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>80</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>81</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>82</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>83</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>84</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>85</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>86</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>87</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>88</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>89</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>90</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>91</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>92</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>93</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>94</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>95</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>96</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>97</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>98</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>99</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>100</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>101</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>102</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>103</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>104</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>105</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>106</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>107</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>108</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>109</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>110</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>111</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>112</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>113</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>114</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>115</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>116</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>117</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>118</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>119</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>120</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>121</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>122</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>123</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>124</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>125</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>126</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>127</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>128</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>129</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>130</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>131</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>132</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>133</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>134</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>135</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>136</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>137</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>138</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>139</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>140</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>141</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>142</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>143</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>144</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>145</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>146</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>147</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>148</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>149</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>150</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>151</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>152</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>153</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>154</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>155</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>156</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>157</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>158</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>159</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>160</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>161</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>162</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>163</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>164</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>165</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>166</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>167</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>168</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>169</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>170</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>171</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>172</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>173</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>174</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>175</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>176</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>177</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>178</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>179</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>180</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>181</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>182</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>183</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>184</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>185</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>186</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>187</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>188</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>189</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>190</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>191</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>192</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>193</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>194</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>195</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>196</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>197</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>198</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>199</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>200</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>201</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>202</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>203</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>204</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>205</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>206</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>207</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>208</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>209</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>210</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>211</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>212</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>213</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>214</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>215</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>216</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—27 г.“,   
 <sup>217</sup>) Статэтыка паводле: „Дзейнасьць ураду БССР за 1926—2

асобныя гады гэты процант паднімаўся да 64% (1924—25 г.). Па гадох рух зямельнай плошчы, на якой утварыліся пасёлкі, можна пабачыць з дыяграмы № 2<sup>1)</sup>.

Мал. 2. Рух плошчы зямлі пад пасёлкамі (ў тысячах гектараў).



Вось чаму, для мэт пазнавальных, больш цікавым зьяўляецца паглядзець на агульную палітычную ўстаноўку адбілася на працэсе пасялковага землеўпарадкавання ў асобных краінах. Разгляд належнага матэрыялу дае выразны адказ: тыя краіны (Магілёўшчына і Меншчына), дзе пераходзіліся пасёлкі з самага пачатку разгарнуўся шырока, — паказваюць за апошні 2 гады стромкае зніжэнне (ад 91 тыс. да 48 тыс. гектар.); і наадварот краіны (Віцебшчына і Палесье), у якіх з пачатку утварэнне пасёлкаў ішло вельмі марудна, даюць у гэтыя ж 2 гады — стромкі ўздым (ад 24 тыс. да 34 тыс. гектар). Увесь ход адной і другой крывых паказаны на дыяграме № 3 (гл. стар. 25).

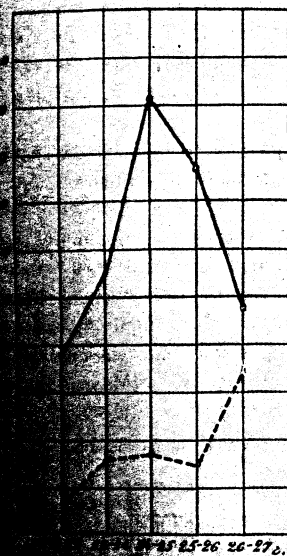
3.409.500 г.; пры чым там жа зазначана, што 86% гэтай плошчы — землеўпарадкаваная, што дае 2.931.700 г.; адкінуўшы ад гэтай, усёй плошчы тую не частку, дзе землеўпарадкавана да рэвалюцыі (9,8% ад зямель с. г. прызначэння) у колькасці прыкладна 880.000 г., атрымаем урэшце — 2.052.000 г.

<sup>1)</sup> Пасёлкі Гомельшчыны ў даных дыяграмы не ўвайшлі.

<sup>2)</sup> Гл. даклад Каманева А.Б. на VII Московском губ. Съезде Советов. (Известия ЦК ВКП(б) 1925 № 85: (2418).

Гэты факт, як бы некаторай прасторава—геаграфічнай нівеліроўкі пашырэнні пасёлкаў зьяўляецца вельмі цікавым. Мала таго, ў выпадку падмацавання яго ў далейшыя гады, ён сведчыць аб тым, што пасёлкі да пэўнай ступені могуць разглядацца, як універсальная (у сэнсе прасторава—геаграфічным) форма сялянскага землекарывання. Пры чым такой формай, якая ў аснаўным можа пакрыць сабой усю праблему аб формах гэтага землекарывання, а саму праблему зьвесці толькі да задачы праграмаўнай тэхнікі—агранізацыйнай дэталізацыі пасёлкаў з боку іх: а) рознага оптымуму зямельнай тэрыторыі, б) розніцы палёў севазаварту, в) характару рассялення, г) велічыні сядзіб і іх размяшчэння і г. д. Калі б гэта было так, то пахіснулася б і вэрсія аб спецыфічнай адпаведнасці для некаторых краін і раёнаў (напр., Віцебшчына)—хутарскай формы, якая бяспрэчна у большай ступені навеяна сацыяльна-палітычнымі меркаваннямі, чымся абумоўлена натуральна-гістарычнымі асаблівасцямі гэтых краін. Зразумела, што высунутае палажэнне ні ў якой меры не супярэчыць, выказанаму раней

Мал. 3. Рух плошчы зямлі пад пасёлкамі па краінах (ў тыс. гект.)



Меншч.

Палесье

звестамым велічыні паселішч ад араграфічных умоў, паколькі розны характар і формы пасёлкаў зьяўляецца тым рэчышчам, па якому пойдзе развіццё і формаў універсальных умоў.

Універсальным характары пасялковай формы мы высунулі ў гэтым дзеля таго, каб падштурхнуць думку да крытычнага перагляду гэтых умоў з пункту гледжання сучаснай нам голай эмпіры, якая ў значнай ступені адрозніваецца ад умоў і помнікаў іншай народна-гаспадарчай эпохі і адпаведна іх палітыкі.

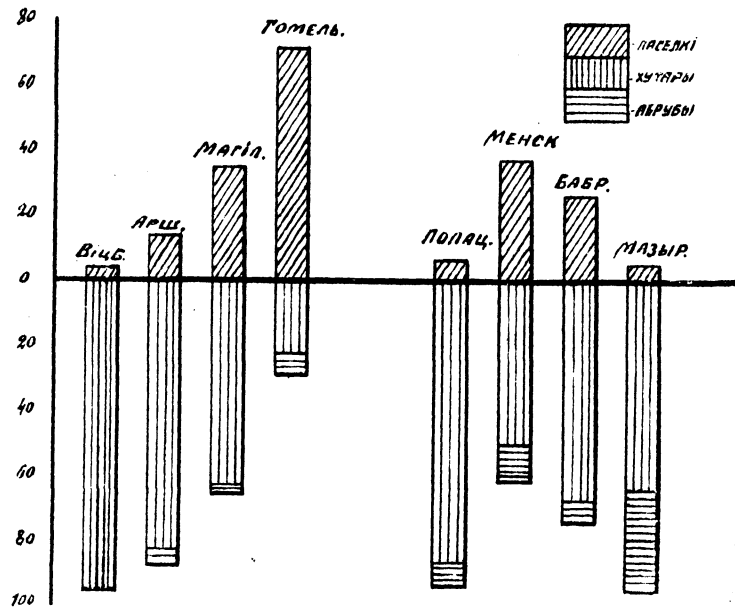
Гэтая крытычная прышчэпка запраўды неабходна—відаць з усёй літаратуры да „Трудов Земплан РСФСР“ уключаючы і тры тэмы, як відаць, усе дасягненні землеўпарадкаваўчай працы ў нашых раёнах (Паўночна-Заходні і Заходні), якія ў гэтых раёнах, сяміцца прынесці ў ахвяру „хутарамані“ і ў гэтых раёнах гэтага раёны па сваіх прыродных і эканамічных умовах зьяўляліся вельмі адпавядаючымі для пашырэння „хутарскай формы землекарывання“ (хутароў Я. К.) Пры

чым, там жа вельмі лёгка заўважыць думку, што толькі хутары даюць мажлівасць вельмі ў гэтых раёнах „рэнтабельную гаспадарку“. Дэверанс зроблены ў сувязі з гэтай думкай у бок калектыўных г-к зьяўляецца толькі афіцыйным, а па сутнасці незразумелым і фальшывым<sup>1)</sup>.

**Геаграфія пасёлкаў** У даны момант у БССР мы маем зусім выразную дыферэнцыяцыю паміж раёнамі ў адносінах пашырэння ў іх тых або іншых форм землекарыстання. Аб гэтым у прыватнасці сьведчаць і даныя Ц.С.К.Б., апрацаваныя па матар'ялах 10% веснавога апусу за 1927 г.

Как зрабіць розніцу паміж краінамі выразнай, мы з гэтых даных узялі толькі тыя гаспадаркі, якія карыстаюцца зямлёй у новых формах (пасёлкі, адрубы, хутары); усяго 10% ахапіла па БССР—24.031 гаспадарак з паказанымі формамі. Далей, пасля належных вылічэнняў, для сучасных васьмі акруг—былі атрыманы адносныя велічыні для кожнай формы, якія і скарыстаны намі ў мэтах характарыстыкі ступені пашырэння тэй або іншай формы ў кожнай з акруг. Хістанні атрымаліся значныя: хутары ад мінімуму ў 23% (Гомельшчына)—да максымуму ў 95% (Віцебшчына); адрубы ад 1% (Віцебшчына) да 30% (Мазыршчына); пасёлкі ад 4% (Віцебшчына) да 71 (Гомельшчына).

Ма.л. 4. На 100 гаспадарак з новай формай землекарыстання—прыпадае:

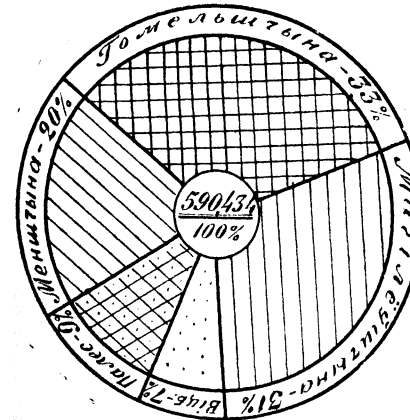


<sup>1)</sup> „Советское землеустройство и мелиорация. Перспективный план“ стр. 53 і д.

У мэтах адшукання геаграфічнай законаўпарадкаванасці, намі асобна былі вылучаны усходнія акругі і асобна—заходнія. Далей, і тыя і другія былі пастаўлены ў парадак з поўначы на поўдзень: I усходнія—1) Віцебская, 2) Аршанская, 3) Могілеўская і 4) Гомельская; II заходнія—5) Палацкая, 6) Менская, 7) Бабруйская і 8) Мазырская (гэты парадак азначэння захаван і на дыяграме). Урэшце, для лепшага графічнага уяўлення было прынята: 0% хутароў і адрубаў адкладваць уніз ад восі абсцыс, а пасёлкі—ўверх (гл. дыягр. № 4 на стар. 26).

Як бачым, тэндэнцыя змены форм ня зусім аднолькавая для усходняй і заходняй частак. У той час, як для усходніх акруг вельмі яркава выступае законаўпарадкаванасць (пры пасоўванні на поўдзень) змяншэння хутароў і няўхільнае павялічэнне пасёлкаў.—у заходніх акругах гэта тэндэнцыя даходзіць толькі да Бабруйшчыны, а потым у далейшым змяняецца адваротнай з тэй асаблівасцю, што побач з хутарамі пачынаюць займаць выдатнае месца і адрубы. Некаторыя даныя для ураўнення азначаных тэндэнцыяў былі пададзены намі пры характарыстыцы асобных краін. Больш падрабязны аналіз выходзіць за рамкі гэтага працы.

Такім чынам, намі вызначана адноснае месца, якое займаюць пасёлкі сярод іншых форм у пасобных акругах. Пасля гэтага ня цяжка вылучыць раёны з найбольшым, сярэднім і найменшым пашырэннем пасёлкаў. Узятыя намі інтэрвалы: 1) пасёлкі займаюць 4—25%; 2) 25—50% і 3) 50—75%—падзяляюць тэрыторыю БССР на наступныя раёны: (глядзі картаграму № 5 на стар. 28).



Ма.л. 6. Разьмеркаванне (у %) усей плошчы пасялковага землекарыстання (590-434 гэкт.) па краінах

Як бачым, найменш пасёлкі пашыраны ў паўночнай і паўднёва-заходняй частках БССР (Віцебшчына і Палесьсе); найбольш—у паўднёва-усходняй (Гомельшчына).

Факт гэткай, а ня іншай лёкалізацыі пасёлкаў цалкам падмацоўваецца данымі Наркамзема, якія сьведчаць, што ўся землеўпарадкаваная па БССР (да 1/X-27 году) пад пасёлкі зямельная плошча (590,434 гэктара) падзяляецца такім чынам, што 84% гэтай плошчы прыпадае на адну з чатырох акруг (Гомельская,





### 3. ПАСТАНОЎКА ПРАВЕДЗЕНАГА ДОСЬЛЕДУ І ЗДАБЫТЫ МАТАР'ЯЛ

„Досьлед павінен дэталёва асвоіцца з матар'ялам, прааналізаваць розныя формы яго разьвіцьця, прасачыць іх унутраную сувязь“.

К. Маркс.

Праф. Н. Тулайкаў у адным сваім цікавым артыкулу кажа: „Перш за ўсё неабходна патрабаваць ад аўтара зусім дакладнага і яснага апісаньня таго матар'ялу, на падставе якога зроблена яго праца“ і далей: „між тым у гэтым вінны бываюць і вельмі цікавыя працы, што ў значнай ступені робіць іх менш каштоўнымі для чытача“<sup>1)</sup>. Хоць гэта патрабаваньне праф. Тулайкоў і ставіць адносна невялікага артыкулу, але зразумела, што яно цалкам і ў яшчэ большай меры павінна быць накіравана на навуковую працу больш значнага аб'ёму. Мала таго, гэта вымаганьне трэба лічыць за катэгарычнае і бязумоўнае для ўсіх тых выпадкаў, калі досьлед абіраецца на матар'ял, які сабраны і распрацаваны па больш менш арыгінальнаму пляну, праграмах і асабліва, калі пры гэтым ужывалася яшчэ і новая дасьледчая мэтадалёгія. У апошнім выпадку усякая непаўната і недакладнасьць апісаньня матар'ялаў фактычна пазбаўляе мажлівасьці крытычнай правэркі зробленых у працы вынікаў.

Пастаноўка і разьвязаньне праблем, якія знайшлі месца ў гэтай працы, амаль што цалком абперты на матар'ялы спецыяльна праведзенага, экспэдыцыйнага досьледу. Уся праца, як у частцы падрыхтоўкі да яе, гэтак і пры зьбіраньні матар'ялаў і іх апрацоўцы,—да пэўнай меры зьяўляецца зусім самастойнай Літаратура, пакуль што, не дала прыкладаў пастаноўкі падобнага роду досьледаў. Таму, ў фактунавізны працы захаваны мажлівыя, часамі ма быць вельмі значныя, памылкі (як у плане і праграмах зьбіраньня матар'ялаў, гэтак і ў іх апрацоўцы). Вось чаму, адчуваючы адказнасьць за вынікі досьледу, неабходна цалкам прыняць вымаганьне, якое высунута ў пададзеных сказах праф. Н. Тулайковым.

<sup>1)</sup> Н. Тулайков: „Что нужно требовать от хорошей научной статьи по сельскому хозяйству“ стр. 10—11.

(Известия Саратовского Государственного Института Сельского Хозяйства и Мелиорации т. IV).

### Пастаноўка праведзенага досьледу і здабыты матар'ял

Характэр і задачы досьледу ленай досьледу задачы, ад папярэдняга яе разуменьня і мажлівага яе вырашэньня. Апошні крытэры не заўсёды прыймаецца пад увагу і не заўсёды прызнаецца за законны, чаму і ня шкодзіць на ім крыху затрымацца. Справа ў тым, што кожны досьлед у частцы навуковага назіраньня фактаў (звычайных эмпірычных, дакладных эксперыментальных, літаратурных і г. д.) у вялікай ступені залежыць ад тэй папярэдняй гіпотэзы, якая склалася ў дасьледчыка ў сувязі з напрамкам і спосабам разьвязаньня пастаўленай яму задачы.

„Для таго, каб набыць з назіраемых фактаў карысьць, мы павінны ужо раней мець тыя або іншыя погляды, паняцьці, уяўленьні, якія б мы жадалі праверыць“<sup>1)</sup>. „Аснаўная функцыя гіпотэзы складаецца з таго, што яна вядзе да новых назіраньняў і новага вопыту, у выніку чаго нашы дагадкі падмацоўваюцца, адкідаюцца, або зьменьваюцца...“<sup>2)</sup>

„Кожная тэорыя да пэўнай меры зьяўляецца надбудовай над вядомым вопытам. Але, калі заўсёды тэорыя абумоўлена вопытам, то ці не мажліва сказаць і адваротнае: што ўсякі вопыт абумоўлен тэорыяй. Вось вялікае і прыныповае пытаньне, ці уплываюць нашы гіпотэзы і нашы тэорыі на вопыт. Ці мажліва разарваць гэтыя дзьве часткі і разглядаць вопыт па замежамі гіпотэзы і тэорыі? Можна сказаць, што гэткае сьцьвярджаньне было-б не дыялектычным і не адказвала-б запраўднасьці“<sup>3)</sup>.

Ня гледзячы на тое, што намі прыведзены аўтары розных кірункаў, як бачым, яны ўсё-ж аднадушна ставяць назіраньне фактаў у залежнасьць ад папярэдніх гіпотэз, калі пад апошнімі разумець „папярэднія дапушчэньні, зробленыя на пробу, у мэтах больш лёгкага разуменьня фактаў, але не мажлівыя яшчэ для доказу фактамі“<sup>4)</sup>.

Такім чынам, праз тое або іншае разуменьне задачы, праз чакаемыя вынікі пры яе разьвязаньні—дасьледчык няўхіляна ўносіць ужо ў само сабіраньне матар'ялаў пэўны суб'ектыўзм. Таму, каб даць уяўленьне аб матар'ялах, якія здабыты ў працэсе досьледу, карысна перш за ўсё дакладна вызначыць агульную мэту і канкрэтызаваць аснаўныя задачы працы.

Нявывучанасьць пасёлкаў, законнасьць і нават неабходнасьць вывучэньня іх з розных пунктаў гледжаньня ня могуць не адбіцца на устаноўцы пры першым іх дасьледваньні. У кожным разе пры такіх умовах вельмі цяжка застанавіцца толькі на адной праблеме, зацікавіцца толькі адной задачай. Сама сабой—мэта досьледу крыху расплываецца, задачы—універсалізуюцца і аб'ект паварачваецца ўсёй навізнай і крывізнай

<sup>1)</sup> В. Минто. „Дедуктивная и индуктивная логика“ стр. 337—338.

<sup>2)</sup> Э. Мах „Познание и заблуждение“ стр. 247.

<sup>3)</sup> А. К. Топорков. „Элементы диалектической логики“ стр. 78.

<sup>4)</sup> Э. Мах, *ibidem* стр. 241.

сваіх праблем, усеі іх разнастайнасьцю. Пры чым, першае, што паўстае:—гэта патрэба, праз назіраньне і апісаньне жывых, канкрэтных існуючых пасёлкаў, устанавіць рэальнасьць пазадзенага раней паняцьця—пасёлка, а тым самым вырашыць і другую задачу: у якой меры фактычна існуючыя пасёлкі могуць вылучацца і разглядацца, як новы самастойны і арыгінальны аб'ект навуковага пазнаньня.

Разам з тым, у першай працы аб пасёлках цяжка устрымацца ад таго, каб не захапіць у кола свайго досьледу шэрагу асобных праблем, зьвязаных з гаспадарчым вывучэньнем пасёлкаў, як напрыклад пытаньні: а) аб аптымальным разьмеру пасёлкаў; б) аб мажлівасьцях агульнага (грамадзкага) севазвароту; в) аб асваеньні пры пераходзе на пасёлкі рознымі сацыяльнымі групамі сялянства розных па якасьці зямель; г) аб сацыяльным падбору грамады пры ўтварэньні пасёлкаў; д) аб эфэктываў пераходу на пасёлкі розных сацыяльных груп сялянства і г. д. Такім чынам, дасьледчык хаця нехаця становіцца на шлях наданьня свайму досьледу унівэрсальных, а ня вузка-спэцыяльных рысаў.

Строга кажучы, кожнае, хай сабе дробнае пытаньне патрабуе для свайго разьвязаньня асобнага падыходу, асобнага пляну і праграм пры зьбіраньні належных матар'ялаў. Адзіны плян пры інтэгральным характару досьледу да пэўнай меры пагаршае умовы для дакладнага вырашэньня асобных пытаньняў, якія ўключаны ў кола данага досьледу. Вось чаму і для нас было вельмі цяжка ўмясьціць у рамкі аднаго пляну і разам з тым захаваць непарушанымі інтарэсы, з аднаго боку,—дэталёвага высьвятленьня высунутых асобных праблем, а з другога—інтарэсы вызначэньня і уяўленьня, як чагосьці цэльнага,—тыпу пасёлкаў.

Аднак, паколькі для гэтага першага досьледу мы не знайшлі мажлівым адмовіцца ні ад адной з памянёных задач і паколькі, з другога боку, неабходна было лічыцца з наяўнымі рэальнымі мажлівасьцямі—па столькі мы, ня глядзячы на дуалізм мэты і разнастайнасьць праблем, усе прынялі адзіны плян зьбіраньня матэрыяльных матар'ялаў.

**Плян і месцы** Пры апрацоўцы пляну, яго дэталізацыі і геаграфічна канкрэтызацыі перад намі стаялі два прынцыпы; дзьм шляхі. З іх першы—досьлед паставіць у ва ўсіх с.-г. раёнах БССР, але захапіць ім у кожным з раёнаў толькі невялікую колькасьць пасёлкаў, наперад абраных на падставе пэўных адзнак. Другі шлях—досьлед паставіць у адным-двух мясцох з найбольшай у іх колькасьцю і размаітасьцю аб'ектаў назіраньня (пасёлкаў); пры чым у час зьбіраньня матар'ялаў не рабіць на месцы адборкі пажаданых аб'ектаў а браць іх усе бяз выключэньняў.

Трэба лічыць за бясплоднае, агульныя разважаньні на тэму аб станаўчых і адмоўных баках кожнага з гэтых прынцыпаў і прыёмаў. Кожнай рыскай можа стаць толькі канкрэтная пастаноўка гэтай дылемы, як

будзе выходзіць, як з прыроды данага, вывучаемага зьявішча, гэтак жа і з характару тых задач, якія ставяцца ў сувязі з яго дасьледваньнем. У нашым выпадку, само зьявішча, калі яго браць у жыцьці, філігранна і можна наперад сказаць, што яно дае цэлую гаму ньюансаў параўначна з адным, наперад узятым яго уяўленьнем. З другога боку, высунутыя намі асобныя праблемы (оптымум, севазварот, эфэкт і г. д.) могуць быць у працэсе іх вывучэньня пастаўлены і як праблемы ідыяграфічныя, і як праблемы—номаграфічныя.

Першая акалічнасьць (філіграннасьць аб'екту) выклікае два папярэдніх запытаньні: 1) на стадыі зьбіраньня матар'ялаў ці зьяўляецца мэтазгодным з фактычнай жыцьцёвай размаітасьці вылучаць толькі тыя аб'екты, якія ў большай меры адпавядаюць наперад узятай ідэальнай канцэпцыі і 2) ці можна, пры поўнай нявывучанасьці аб'екту, практычна правесці сам адбор пажаданых варыяцыяў. Мы далі на абодвы запытаньні адмоўны адказ, паколькі лічылі, што першая наша задача—паверка правільнасьці нашых папярэдніх тэарэтычных меркаваньняў—пры станаўчым адказе не атрымала аб'ектыўнага свайго вырашэньня. Апрача таго, мы ня бачылі і практычнай мажлівасьці, без ранейшага больш менш дакладнага знаёмства на месцы з усімі аб'ектамі, вылучыць тыя з іх, якія вызначаны наперад, як пажаданыя. Другая акалічнасьць—пытаньне аб ідыяграфічным, або номаграфічным характару асобных праблем атрымала ў нас пэўны адказ і устаноўку, паводле якіх на першае месца намі высунуты гэтыя праблемы пераважна у іх номаграфічным аспекту.

Калі побач з усімі гэтымі меркаваньнямі прыпомніць раней канстатаваны факт—лёкальнага к моманту досьледу, разьмяшчэньня пасёлкаў.—то выбар кіруючага прынцыпу для складаньня пляну досьледу—робіцца відавочным; гэта *прынцып канцэнтрацыі досьледу ў адным-двух мясцох з захватам у іх наяўнай размаітасьці данага аб'екту*

Задача адшуканьня на тэрыторыі Б. С. С. Р. адпаведных геаграфічных пунктаў у значнай ступені была разьвязана папярэднім аглядам геаграфіі пашырэньня пасёлкаў. Там мы вызначалі і раён найбольшага іх пашырэньня, які абхапіў сабой наступныя чатыры акругі: Менскую, Аршанскую, Магілёўскую і Гомельскую. Калі прыняць пад увагу, што Гомельская акруга к часу падрыхтоўкі досьледу (зіма 1926—27 г.) ня была яшчэ ў складзе Б. С. С. Р., а Менская і Аршанская мелі параўнаўча невялікі процант пасёлкаў, арганізаваных у 1922—23 г., то месца для досьледу становіцца яшчэ больш дакладна вызначаным; гэта—Магілёўская акруга (у цяперашніх яе межах). Урэшце нам заставалася толькі яшчэ абраць у межах названай акругі (або ў сумежных з ёй адміністрацыйных раёнах) адзін-два пункты.

Бязумоўна, пры гэтым пажадана было абраць такія пункты, якія-б былі па мажлівасьці, тыповымі, як па сваіх натуральна-гістарычных ад-

знаках, гэтак жа і па тыпу сельскае гаспадаркі. Аднак, тэрыторыя нават адной акругі ў нашых умовах дае гэткую стрататасць наяўнасці і тых і другіх адзнак, што імкненне зьвесці размаітасць асобных раёнаў да двух тыпаў, а для іх знайсці па аднаму характэрнаму пункту—зьяўляецца ня жыццёвым. Як бы дакладна не абіраць у межах сучаснай Магілёўскае акругі два пункты, апошнія ўсё роўна ні ў якім разе ня змогуць рэпрэзентаваць фактычную, значна больш размаітую, запраўднасць. Вось чаму нашы адносіны да вызначэння пунктаў досьледу, былі крыху іншымі і перш за ўсё бяз прэтэнзій разглядаць гэтыя пункты, як тыповыя для ўсёй Магілёўшчыны. За іншы падыход да гэтай справы казалі і сама сутнасць пастаўленых задач і зробленыя (па неабходнасці) ужо ухлєнны ад ідэі ахопу досьледам усіх раёнаў Б. С. С. Р.

Карыстаючыся параённай картай пашырэння пасёлкаў (на 1925 г.), мы арыентаваўшы вызначылі ў межах Магілёўшчыны некалькі пунктаў, якія, з аднаго боку, давалі належную канцэнтрацыю аб'ектаў дасьледваньня, а з другога—былі больш менш характэрнымі, як працэнтныя пэўныя с.-г. раёнаў. Пасьля гэтага намі былі камандыраваны ў акруговыя цэнтры: Бабруйск, Магілёў, Ворша і Клімавічы двое кваліфікаваных навуковых супрацоўнікаў, якія павінны былі, паводле паданых ім інструкцыяў, разам з адпаведнымі акруговымі спецыялістамі, — канчаткова вызначыць пункты досьледу, а ў сувязі з вырашэннем гэтага заданья сабраць з мажлівай дэталізацыяй і пўнатою звесткі аб усіх пасёлках, утвораных у 1922—23 г.г. <sup>1)</sup>

Атрыманья гэтакім чынам матар'ялы, хаця і давалі максымум таго, што можна было атрымаць ад акруговых устаноў Н. К. З., на паверку зьявіліся ня зусім поўнымі і дэталёвымі. Аднак іх апрацоўка, разам з меркаваньнямі акруговых спецыялістаў, усё-ж далі здавальняючы грунт для таго, каб канчаткова застанавіцца на двух пунктах: адзін—Мілаславіцкі Клімавіцкі (Калініншчына); другі—Гарадзецкі (Бабруйшчына). Пры чым першы з іх быў абраны як аснаўны для досьледу, другі—як дапамагальны.

Ня глядзячы на тое, што для досьледу браліся амаль што самыя старыя пасёлкі, у нас усё-ж ня было упэўненасці ў тым, што сабраныя па іх звесткі, дадуць здавальняючы матар'ял для адной з важных праблем досьледу—праблемы грамадзкіх сэвазваротаў. Вось чаму, каб забяспечыць сябе і з гэтага боку мы прымушаны былі ўзяць яшчэ адзін пункт які бы гарантаваў наяўнасць належных даных. Такі пункт быў вызначаны жыццём; гэта—Талачынскі і Коханаўскі раёны (Аршаншчына), якім у 1923 г. частка невялікіх вёсак перайшла на шматпольле. Такім чынам, урэшце рэшт намі былі абраны тры пункты: Мілаславіцкі, Гарадзецкі і Талачынскі.

<sup>1)</sup> Карыстаюся выпадкам адзначыць зацікаўленасць да досьледу акруговых спецыялістаў і разам з тым падзякаваць іх за дапамогу.

Здабытыя ад акругоў матар'ялы далі мажлівасць ня толькі канчаткова вызначыць геаграфічныя пункты досьледу, а і дакладна ў межах гэтых пунктаў абраць самі пасёлкі. Апошнія выклікалася тым, што мы наогул імкнуліся, да выезду на месца, мець на руках увесь неабходны матар'ял аб аб'ектах свайго будучага назіранья. Папярэднія ж абраныя канкрэтныя пасёлкаў і вёсак дало нам магчымасць сваечасова атрымаць для іх эдымкі плянаў з падрабязнай пры іх эксплікацыяй, а для вёсак, якія перайшлі на шматпольле, — схематычныя рысункі палёў з табліцамі пераходу да новага сэвазвароту.

Гнёзды (пункты) намі ўзяты былі невялікія (ня большыя ад адміністрацыйнага раёну), таму што, толькі пры гэтакім велічыні магла быць упэўненасць у адноснай аднолькавасці макра-сіл, дзейнічаньне якіх вызначае, як штандарт, гэтак і дынаміку сельскай гаспадаркі на тэрыторыі ўсяго гнязда. А тым самым у далейшым магла скласьціся магчымасць наяўную размаітасць форм аднесці да дзейнічанья мікра-сіл, якія, ўласна кажучы, пры гэткай вялічыні раёну выступаюць пераважна, як сілы натуральна-гістарычнага (якасьць глебы, мікра-ралеф, разьмеркаваньне зямлі па ўжытках і г. д.) і сацыяльнага парадку (сацыяльна-эканамічныя тыпы с.-г. прадпрыемстваў, сац.-эканам. групы сялянства). Паколькі вытлумачэньне пастаўленых раней праблем праэктавалася намі зрабіць на фоне дзейнічанья іменна гэтага роду сіл (натуральна-гістарычных і сацыяльных),—пастолькі велічыня гнязда, на нашу думку, не павінна выклікаць асобных спрэчак, тым больш, што умовы мікра-ралефу і пры ўзятай велічыні раёну, фактычна зьявіліся амаль што аднолькавымі.

Узрост пасёлкаў, якія ўтварыліся ў 1923 г. Пры чым гэта дасьледваных пасёлкаў запатрабаваньне праводзілася катэгарычна і бяз усялякіх выключэньняў. Паказаны год быў абраны таму, што ранейшыя гады не давалі ў межах невялікіх раёнаў неабходнай колькасці аб'ектаў—гэта адно, а па другое, толькі к 1923 г. былі больш менш пераможаны тыя дэфармацыйныя працэсы ў сельскай гаспадарцы, максымум якіх, як вядома, прыпадае на 1920—21 г. З другога боку, гады далейшыя за 1923 далі-б пасёлкі вельмі маладыя, якія к часу дасьледваньня не паспелі яшчэ набыць сталых і пэўных форм, а гэта фактычна пазбавіла б мажлівасці вывучаць дынаміку гаспадарчага жыцця пасёлкаў. Такім чынам, мы ўзялі толькі тыя пасёлкі, якія пражылі поўных тры гаспадарчых гады (1923—24—1926—27).

Бязумоўна, мы прадбачым крытыку ў сувязі з узятым пэрыядам (1923—27 г.) і ахвотна, наперад згаджаемся з тым, што калі-б пачакаць з досьледам яшчэ 3—5 гадоў, можна было-б атрымаць больш пэўны матар'ял для разьвязанья пастаўленых задач, а тым самым паступіць і больш навукова. Але, як вядома, жыццё не чакае. На пасёлкі кожны

год у адной толькі БССР пераводзіцца больш 10.000 двароў. Мажліва, што праца пасялковага будаўніцтва робіцца практычна правільна, а гаспадарчы эфэкт ад яе — дакладна адпавядае нашым практычным і палітычным меркаваньням. Але ўсё-ж ня можна задачу дасьледваньня пасёлкаў адсоўваць да „лепшых дзён“, інакш кажучы да таго часу, калі ў аснаўным будзе скончана сучасная фаза землеўпарадкаваньня. Вось чаму мы вырашылі лепш пайсьці разам з жыцьцём, хаця-б для гэтага ў пэўнай меры і патрэбна было прынесці ў ахвяру чыстату і строгасьць прыцыпаў навуковага дасьледваньня.

У сувязі з узятым пэрыядам нам могуць зрабіць яшчэ адзін заклад: працяг часу для выяўленьня эфэctu пераходу на пасёлкі кароткі, а фактычны гаспадарчы рост пасёлкаў за узяты пэрыяд у значнай ступені зьвязан з агульнымі „адбудовчымі працэсамі“. Кажучы наогул мы таксама зьяўляемся перакананымі прыхільнікамі больш доўгіх тэрмінаў пры вывучэньні дынамічных працэсаў. Але, як відаць было з ранейшага, працяжнасьць узятага пэрыяду была дадзена самім жыцьцём даволі жорстка без рэальных мажлівасьцяў для яго пашырэньня. З другога боку, калі разглядаць пытаньне канкрэтна, ў прыстасаваньні да нашага спосабу атрымання даных для высвятленьня дынамікі, то трэба мець на увазе, што гэтыя даныя за адзін і другі тэрмін (1923—1924 і 1926—1927 г.) атрымліваліся шляхам аднаразовага апытаньня гаспадара (летам 1927). А пры гэтых умовах, нават і пры мажлівасьці расунуць межы пэрыяду — трэба быць надзвычайна асьцярожным у павялічэньні зазначнага тэрміну, паколькі гэта павялічэньне пагаршае якасьць матар'ялаў за ранейшыя гады ў не параўнаўча большай прагрэсы, чым павялічэньне памылкі пры зьбліжэньні гадоў (да пэўнай мяжы). Хаця на гэту тэму мы не маем зараз спецыяльнага дасьледваньня, усё-ж нам здаецца, што рэальна янальная адлегласьць паміж гадамі (пры адначасовасьці вучоту для іх даных) ляжыць прыблізна каля 3—5 гадоў; інакш кажучы, узятая на працяжнасьць пэрыяду зьяўляецца ня гэткай благой, як гэта здаецца першае вока<sup>1)</sup>.

Што датычыцца ацэнкі гаспадарчага росту пасёлкаў і ў сувязі з гэтым пытаньня аб тым, у якой меры ён абумоўлен агульнымі народнымі гаспадарчымі працэсамі адбудовы, то трэба сказаць, што гэта акалічнасьць можа быць пераможана (часткова) тым, што за аснаўны крытэры

<sup>1)</sup> Урадавае дасьледваньне вынікаў Сталыпінскага землеўпарадкаваньня было арганізавана ў 1913 г. і дасьледвала гаспадаркі, якія перашлі да новай формы толькі ў 1910 г. а значная частка нават у 1911 г. Б. Д. Бруцкус у сувязі з гэтым піша: „Казасьць аб даследаваных гаспадарках, як аб склаўшымся тыпу, зусім немажліва, і на падставе атрыманага канкрэтнага матар'ялу ня можна выказаць канчатковых сьудзьбеньняў аб выніку землеўпарадкаваньня, а, — самае вялікае — можна казаць аб некаторых тэндэнцыях, якія вызначыліся ў разьвіцьці упарадкаваных гаспадарак“ (Б. Д. Бруцкус: „Аграрны вопрос и аграрная политика“, стар. 181). Двухгадовы або трохгадовы узрост мелі г-кі даследаваны І. В. Мозжухиним (гл. яго працу: „Землеустройство в Богородицком у. Тульской губ.“).

ацэнкі неабходна будзе ўзяць не абсалютныя велічыні росту, а пераважна — адносныя. Праўда, пры гэтым моўчкі будзе прынята тая умова, што працэсы адбудовы для ўсіх дасьледваных аб'ектаў (двароў, пасёлкаў) праходзілі больш-менш адналькава, як па тэмпу, гэтак і па характару. Бязумоўна, тэарэтычна гэткае дапушчэньне зьяўляецца няправільным, але ў дасьледчай практыцы з гэтым трэба будзе лічыцца толькі тады, калі будзе даведзена, што розьніца ў тэмпу і характару адбудовы розных двароў і пасёлкаў выхвдзіць за межы агульнай дакладнасьці экспэдыцыйных досьледаў. Мы лічылі і лічым, што гэта розьніца непараўнальна больш меншая, чым велічыня памылкі, якую мы наогул робім пры неэкспэрымэнтальных мэтадах дасьледваньня. Таму і прадапсылка — адналькавасьці працэсу адбудовы не зьяўляецца вялікай недарэчнасьцю. Такім чынам, намі пададзены больш менш падрабязна тыя меркаваньні, якія, на нашу думку, павінны апраўдаць, як узятыя для дынамікі гады, гэтак і працяжнасьць пэрыяду паміж імі<sup>1)</sup>.

Каб скончыць пытаньне аб задачах і пляну досьледу патрэбна толькі зазначыць, што пасёлкі утвораныя ў 1923 г. браліся намі ўсьцяж, безадносна да іх велічыні, асаблівасьцяў натуральна-гістарычных, сацыяльных, асаблівасьцяў севазвароту і г. д. Адным словам, мы спачатку і да канца вытрымлівалі прыняты прыцып: увайць у працэсе зьбіраньня матар'ялаў жыцьцёвую размаітасьць за пэўны час і на пэўным адрэзку тэрыторыі, з тым, каб характэрны для навуковага досьледу мэтад ізаляцыі, ужыць толькі на стадыі распрацоўкі. Толькі ў адным выпадку намі быў зроблен адбор пры зьбіраньні: гэта для запаўненьня блянку бюджэтна-агранамічнай праграмы. У сувязі з запаўненьнем яго да выезду на месца, на падставе плянавага і іншага матар'ялаў, намі былі вылічаны для кожнага пасёлку: каэфіцыент геамэтрычнай землеўпарадкаванасьці, колькасьць зямлі на развэрстачную адзінку (крытэры якасьці зямлі), забясьпека пахаці сенажацямі і велічыня ўсей зямельнай тэрыторыі. Гэтыя паказчыкі мы і ужылі пры арыентаваньні абраньні пасёлкаў для запаўненьня ў іх памянёнай формы. Пры чым у часе досьледу, пасля масавага падворнага вучоту, ў гэты адбор былі ўнесены некаторыя зьмены, але гэта і было дазволена зрабіць, таму што на чале кожнай дасьледчай групы стаялі кваліфікаваныя навуковыя супрацоўнікі (асьпіранты).

Мэтад досьледу. Наш час характарызуецца параўнаўча значным ажыўленьнем навуковай думкі каля пытаньняў, зьвязаных з землеўпарадкаваньнем. Апошнія гады далі цэлы шэраг выдатных навуковых прац, якія ўнеслі ў літаратуру аб землеўпарадкаваньні многа новага і каштоўнага<sup>2)</sup>. Гэта ў першую чаргу адносіцца да

<sup>1)</sup> Мы выказваем спадзяваньне, што дасьледваньня намі пасёлкі зьявіцца яшчэ раз прадметам вывучэньня па гэтай жа праграме: пры чым тады трэцю вешку год мажліва ўжо будзе паставіць на любой адлегласьці ад другой, напрыклад — 5 год (1924—27—32 г.).

<sup>2)</sup> Сьпіс літаратуры гл. у праф. Някрасава Ф. Г. „Основы землеустройства“, стар. 360.

навуковых манаграфіяў, якія распрацоўваюць матэматычна-геаграфічныя падставы землеўпарадкавання (Кіркор У. І., Шылоў П. І., Арлоў М. П., Папоў і інш.), а ў другую—да прац тэхніка-арганізацыйнага кірунку (Чаянаў А. В., Лапацін, Вайнштэйн, Сазонаў, Яфрэмаў, Пятроў і інш.).

Бязумоўна, трэба вітаць распрацоўку праблем землеўпарадкавання ў памянёных кірунках, але разам з тым неабходна падкрэсьліць патрэбу належнай пастаноўкі даследчай працы і па вывучэнню гаспадарча-эканамічных пытанняў землеўпарадкавання. Пры чым у сувязі з досьледамі апошняга парадку, неабходна у ва ўсю шырыню паставіць пытаньне аб мэтадалёгічным баку працы, таму што тыя нямногія досьледы, якія мы зараз маем, выконваюцца амаль што выключна на падставе абстрактна-рацыяналістычнага мэтаду.

Мы згодны з славамі Маркса, што „пры вывучэнні эканамічных форм ня можна карыстацца ні мікраскопам, ні хэмічным рэактывам; тое і другое павінна замяніць моц абстракцыі“<sup>1)</sup>, але разам з тым мы прыймаем і словы Энгельса: „Раней чым прыйсьці да думкі вываду *формулы* цыліндра з кручэння простакутніка каля аднаго з яго бакоў,—трэба было дасьледаваць пэўную колькасць рэальных простакутнікаў і цыліндраў хаця-бы і ў вельмі недасканалых формах“<sup>2)</sup>. Абстракцыя неабходна законна і пладатворна толькі тады, калі яна абапёрта на здавальняючым колькасць назіранняў каікрэтнага, калі яна звязана і правяраецца апошнім. Але нават і пры гэтай умове ня трэба перабольшваць значэнне абстракцыі.

Вядомы французскі геомэтр Анры Пуанкарэ ў адной з сваіх прац глыбокай па зместу і бліскучай па выкладанню кажа: „матэматыка ідуць уперад пры дапамозе „пабудовы“,—яны будуць камбінацыі ўсё больш і больш складаныя“ і далей: „для таго, каб пабудова магла быць карыснай,—каб яна ня была для розуму нікчэмнай працай, каб яна магла быць падставай для далейшага паступальнага руху, трэба, каб яна (пабудова) раней за ўсё зьяўлялася нейкім адзіствам, якое-б дазволіла тлумачыць *нешта іншае, чым нарашчванне складальных частак*“ (падкрэслена мной Я. К.) і ўрэшце: „Аналітычны працэс „пабудовы“ ня прымуша нас спускацца ніжэй, але ён пакідае нас на гэтай жа вышыні. Мы можам падняцца вышэй толькі дзякуючы *матэматычнай індукцыі*“ (падкрэслена мной Я. К.), якая адна можа навучыць нас чаму небудзь новаму. Без яе памогі гэтай індукцыі, іншай у пэўнай меры ад індукцыі фізічнай, а гэтакай жа пладатворчай, як і апошняя, пабудова была-б бязсільна ў варыяце Навуку“<sup>3)</sup>. Гэтак выказваецца выдатнейшы матэматык—геомэтр у сувязі з аналізам „прыроды матэматычнага разважання“.

<sup>1)</sup> К. Маркс „Капітал“ т. I, частка I, стар. XVI.

<sup>2)</sup> Ф. Энгельс: „Философия. Политическая экономия. Социализм“. стар. 34.

<sup>3)</sup> Анри Пуанкаре: „Наука и гипотеза“, стар. 23-25.

Голья дэдукцыі, хай саба віртуозна-пабудаваныя і матэматычна угрунтаваныя ўсё-ж пакідаюць нас на гэтай жа самай вышыні навуковага пазнаньня, нават і тады, калі справа ідзе аб праблемах матэматыкі. Вось што трэба добра памятаць тым, хто распрацоўвае зараз тэхніка-інжынерныя і тэхніка-гаспадарчыя асновы землеўпарадкавання. У наш час, калі так мала падлічан вопыт жыцця, калі гэты вопыт не знайшоў яшчэ належнага выяўленьня ў навуковых фактах, калі мала саміх фактаў—вельмі шкодна ганяць даследчую думку на худыя палі абстракцыі. Нічога апрача трывальнасьці, пры гэтых умовах яна ня зможа даць. Так яна можа знайсці, што квадрат—найлепшая фігура вучастку, што перасячэнне дыяганалі найлепшае месца для сядзібы, што ў кожную зямельную адзінку трэба ўключаць розныя ужыткі і ў гэтай прапорцыі, якая карысна і г. д.<sup>1)</sup>. Навуковая і практычная вартасць такіх здабыткаў—відавочна.

Яшчэ горш выглядае справа, калі чыстая абстрактна-рацыяналістычная устаноўка пераносіцца на аналіз гаспадарча-эканамічных пытанняў землеўпарадкавання. У даным выпадку мы ня можам лепш сказаць, чым выдатнейшы даследчык гаспадарчых зьяў сел. гаспадаркі праф. Е. Лаўр. „Практык адчувае неперажанае недавер'е ў адносінах да палажэнняў, якія атрымліваюцца чыста дэдукцыйна. Ён кіруецца пры гэтым правільным чужым, бо вельмі часта пасылкі зьяўляюцца ложнымі і самыя бліскучыя доказы такімі, якія стаяць на гліняных нагах. Атрыманыя дэдукцыйным шляхам палажэнні звязаны, у большасці, з вялікай колькасцю адцягненых прадпасылак. Ёх значэнне для практыкі, ідзе ўзаемадзейнічаюць самыя размаітыя фактары, лёгка перабольшваецца (напрыклад, закон зніжэння вытворчасці пры дадатковых выдатках“<sup>2)</sup>.

Праўда, яшчэ і ў наш час ёсць смельчакі, якія для „найбольш дакладнага развязання“ задачы па „перестройству известного комплекса землепользования“ імкнуцца самі і раюць другім ісьці гэтакім шляхам: 1) „высветліць *усе фактары* (падкрэслена аўтарам), уплыў якіх праэкт (з землеўпарадкаваўчы Я. К.) павінен адбіць; 2) вызначыць *кірунак і моц дзейнічання кожнага фактару, узятага ізалявана і ва ўзаемадзейнічаннях з іншымі*“ (падкрэслена аўтарам)<sup>3)</sup>.

На гэты замер мы таксама лепш за ўсё адкажам вытрымкай з д-ра Р. Крыцмоўскага, які крытыкуючы наогул захапленне рацыяналізмам і эксперымэнталізмам у галінах сельска-гаспадарчых навук кажа: „Пры выконванні ўсіх гэтых эксперымэнтаў, я павінен скласці ўсе мажлівыя камбінацыі гэтых фактараў і вылічыць, якая з гэтых камбінацыяў зьяў-

<sup>1)</sup> Як адзін з прыкладаў гл. И. Ф. Петров. „Хозяйственно-технические проблемы землеустройства“ („Сборник по вопросам землеустройства, I ч.“, стар. 21-60).

<sup>2)</sup> Цытуе на Крыцмоўскаму: „Развитие основных принципов науки о сельском хозяйстве в Западной Европе“, стар. 75.

<sup>3)</sup> И. Ф. Петров, *ibidem* стар. 59.

ляецца найбольш мэтазгоднай. Але гэтакі разьлік, тэарэтычная пабудова, штучны, мысьлёвы сынтэз складанага клубка ўзаемадзейнічаючых фактараў—зьўляецца рэччу немагчымай. Як мы ня раз падкрэсьлівалі, пры гэтакім тэарэтычным разьліку неабходна было-б выканаць працу па колькаснай ацэнцы кожнага асобнага фактара, для чаго мы пры складанасьці умоў ня маем а ніякага пункту апірашча. *Фактычны вынік дзейнічання комплексу фактараў мажліва ўстанавіць толькі эмпірычна, на практыцы*; адсюль і вялікае значэньне эмпірычнага дасьледваньня сельскае гаспадаркі“ (падкрэсьлена аўтарам)<sup>1)</sup>.

Мы затрымаліся параўнаўча так доўга на мэтадалёгічнай аднабоковасьці сучаснай землеўпарадкаваўчай навукі таму, што спроба адшуканьня ў ёй дапамогу, для пастаноўкі дасьледчай працы эмпірыка-статыстычнага кірунку не дае покуль што ўдзячных вынікаў. Прыемнае выключэньне ў гэтых адносінах даюць покуль што працы праф. П. Н. Першына. Апошні ня толькі сам дае добрыя прыклады ўжываньня эмпірыка-статыстычнага мэтаду, але ў адным з сваіх апошніх артыкулаў ставіць пытаньне аб „мэтадах землеўпарадкаваўчых досьледаў“, сярод якіх вылучае і „мэтад масавых экспэдыцыйных статыстычных апісаньняў“<sup>2)</sup>.

Пры чым, у сувязі з гэтым мэтадам, праф. П. Н. Першын кажа: „На падставе масавага апісаньня толькі і ўтвараецца магчымасьць вывесці эмпірычныя законаўпарадкаванасьці, якія характарызуюць землеўпарадкаваўча-гаспадарчыя зьявішчы. Іначай кажучы, мэтад экспэдыцыйна-статыстычнага апісаньня дае ў нашы рукі той матар'ял, на падставе якога і мажліва пабудоваць эмпірычную сыстэму абагуленага разуменьня землеўпарадкаваньня“<sup>3)</sup>. Мы цалкам падзяляем пададзеныя думкі праф. Першына і лічым, што землеўпарадкаваўчая навукa - у частцы вывучэньня гаспадарчых праблем (пры даным стане наяўных для гэтага матар'ялаў)—куды шпарчэй пачне запраўды разьвівацца, калі вырвецца з асалоды абстрактна-рацыяналістычнага „умнічання“ на шлях эмпірычна-статыстычнага дасьледваньня.

Мэтад, ужыты ў гэтай працы, у значнай ступені адпавядае таму які названы праф. Першын, як „мэтад масавых экспэдыцыйных статыстычных апісаньняў“. Але разам з скарыстаньнем гэтага апошняга, яснаўнога, намі прыцягнут і мэтад бюджэтна-манаграфічных апісаньняў.

Чаму гэта зроблена і ў якой меры—будзе паступова высвятляцца у далейшым.

Праграмы досьледу. Эмпірыка-статыстычны падыход да аб'ектаў—вымагае ад дасьледчыка ня толькі дакладна апрацаванага пляну зьбіраньня належных матар'ялаў, але і ня менш

<sup>1)</sup> Д-р Р. Крицковский, і *ibidem* стар. 84—85.

<sup>2)</sup> Сборник по вопросам землеустройства, I часть, стар. 85 і далейшыя.

<sup>3)</sup> *ibidem* стар. 93.

дакладна складзеных праграм. Калі плян досьледу дапамагае з прасторава-геаграфічнай і сацыяльнай размаітасьці вылучыць неабходную колькасць аб'ектаў, пэўным чынам падабраных у адпаведнасьці з пастаўленай мэтай; то праграмы—з размаітасьці самага аб'екта—дапамагаюць вылучыць для назіраньня толькі тыя яго бакі, якія непасрэдна, або ўкосна зьвязаны з вырашэньнем узятых задач. І як плян зьяўляецца вынікам немажлівасьці (або непатрэбнасьці) ахапіць усе аб'екты, так і праграма ёсьць вынік немажлівасьці (або непатрэбнасьці) ахапіць аб'ект у ва ўсей яго рэальнай размаітасьці формы і зьместу. Як пры складаньні пляну мы выходзім з таго палажэньня, што запраэктаваная колькасць і якасьць аб'ектаў (аб'ект назіраньня) будуць з належнай дакладнасьцю рэпрэзэнтаваць усе вывучаемыя аб'екты (аб'ект пазнаньня); гэтак і пры ўкладаньні праграм мы лічым, што праэктуемая намі паўната назіраньня аб'екту (аб'ём назіраньня) дасьць мажлівасьць аналізаваць яго з тэй падрабязнасьцю, якая будзе вымагацца неабходнасьцю разьвязаньня пастаўленых досьледу задач (аб'ём пазнаньня). Адным словам, калі плян досьледу ўкладаецца з жаданьнем як мага наблізіць аб'ект назіраньня да аб'екту пазнаньня, то праграма імкнецца заснаваць адпаведнасьць паміж аб'ёмам назіраньня і аб'ёмам глыбіні пазнаньня самага аб'екту.

Плян і праграмы ўкладваюцца адначасова: пры пабудове пляну увесь час адбываецца арыентыроўка на праграмы (хаця-б яны былі яшчэ і не напісаны) і наадварот. Таму, пры дакладнай апрацоўцы пляну фактычна даецца намётка патрэбных праграм; у кожным разе іх набор, мэтай імкнэнасьць і агульны зьмест.

Набор праграм вызначаецца тымі асобнымі адзінкамі, якія бяруцца для назіраньня аб'екту. Пры нашым вывучэньні пасёлкаў гэтакімі адзінкамі ўзяты: а) пасёлак у цэлым (зямельная грамада); б) асобная гаспадарка (двор) і в) асобная палоска зямлі<sup>1)</sup>. Гэтакія-ж адзінкі назіраньня высоўвае і праф. Першын у сваёй цытаванай вышэй працы, з тэй толькі розьніцай, што ў яго палоскі назіраюцца без увязкі іх з бюджэтна-агранічым вывучэньнем усяе г-кі. Значна большая розьніца паміж намі і праф. Першын (а таксама і „Московским Научно-Исслед. Ин-том Землеустр. і Переселен.“) мае месца ў мэтай імкнэнасьці, канструкцыі і ў зьместе саміх праграм; але гэта розьніца лепш за ўсё будзе відаць пры характарыстыцы паасобных ужытых намі формуляраў<sup>2)</sup>.

<sup>1)</sup> Набор праграм і іх складаньне праведзена намі сумесна з дацэнтам М. П. Макаравым, які непасрэдна кіраваў другім досьледам: „Рэнтабельнасьць розных форм землекарэстанья“. Трэба зазначыць, што к моманту сканчэньня нашай працы па ўкладаньню праграм мы атрымалі мажлівасьць (праз Кіраўмэліазем Н. К. З. Б.) азнаёміцца з праграмамі „Землеўпарадкаваўчага досьледу“, які ў гэты час (1926 г.) ставіўся „Научно-Исслед. Инст. Землеустр. и переселения“. Наша знаёмства з памянёнымі праграмамі (плян нам ня быў зусім вядомы) адбілася толькі на ўкладаньні „Манаграфіі пасёлка“, іншыя нашы праграмы не атрымалі зьмен.

<sup>2)</sup> Для параўнаньня гл. „Сборник по вопросам землеустройства“ стар. 93—98.

„Манаграфія паселішча“ Манаграфія паселішча складалася з 118 запытаньняў, якія павінны былі даць матар’ял па кожнаму пасёлку па наступных XV разьдзелах: 1) „Агульныя звесткі“, дзе знайшлі месца пытаньні—землеўпарадкаваўча-працэсуальнага характару, расцэнкі зямлі і інш. 2) „Прыродныя ўмовы“, дзе разам з звычайнымі пытаньнямі былі высунуты і такія, якія павінны былі характарызаваць тапаграфічную пасечанасьць тэрыторыі пасёлку, а таксама і мазаічнасьць глебаў, з боку аснаўных іх тыпаў, велічыні плошчы кожнага тыпу і „празпалосіцы“ у іх пашырэнні. 3) „Насельніцтва“—разьдзел з звычайнымі запытаньнямі, толькі з крыху пашыранымі ў частцы вучоту працэсаў высяленьня і перасяленьня. 4) „Парадак карыстаньня зямлёй“— гэты разьдзел імкнўся адказаць на пытаньне ў якой меры да аграрнай рэвалюцыі і пасля яе насельніцтва дасьледваных раёнаў практыкавала вобшчынны парадак, і з другога боку,—у якой меры цяпер у кожным пасёлку пашырана агульнае гаспадарчае карыстаньне зямлёй і ў якіх канкрэтна формах. 5) „Землекарыстаньне паселішча“— у гэтым разьдзеле, побач з звычайнымі для яго запытаньнямі, даволі падрабязна павінен быў падлічвацца пераход (па гадох) аднаго віду ўжытку ў другі, і ў рэшце элементы паміжпасялковай празпалосіцы, уклініваньня, укрэпваньня і г. д. 6) „Дарожная сетка“: разам з тэхнічным апісаньнем было імкненьне даць даныя аб даўжыні ўсіх відаў дарог, якімі фактычна карыстаецца пасёлак. 7) „Вадаснабжэньне“: вучот вадаёмаў, храналёгія будоўлі калодзежаў, моманты гаспадарчага парадку ў сувязі з водазабясьпекай. 8) „Сядзібная плошча“: характарыстыка абранага месца, пляніроўка і разьмер паасобных сядзіб, будоўля па гадох і іншыя пытаньні звязаныя з пераходам пасялкоўцаў на новыя сядзібы. 9) „Ворная плошча“: у гэтым разьдзеле было імкненьне адказаць на тры групы пытаньняў: аб севазвароце і ступені яго прымушаваньня, аб даўжыні і шырыні пахатных палосак у розных сацыяльных групам да і пасля землеўпарадкаваньня, аб спосабах гаспадарча-тэхнічнай эксплёатацыі раллі: 10) „Сенажатная плошча“—апівалася раздробленасьць гэтага віду ўжытку і даваліся даволі падрабязныя звесткі аб мэліарацыйнай і культур-тэхнічнай на іх працы. 11) „Пасыбінная плошча“: склад пасыбіншчаў, спосаб іх гаспадарчага скарыстаньня і тэндэнцыі скарачэньня або пашырэння ў адношаньні да гэтага віду ўжытку. 12) „Жывёлагадоўля“— выключна агрыкультурныя пытаньні: аб пашыранасьці заводзкай скаціны, прыёмах прыпуску, кармленьні і ўмовах утрыманьня. 13) „Прамыслы і рамствы“—звычайныя пытаньні; 14) „Праца і цэны“— таксама і 15) „Грамадзка-кааперацыйныя звесткі“, дзе побач з іншымі пытаньнямі была спроба ўлічыць усе выпадкі сумеснага карыстаньня будынкамі, жывым і мёртвым інвэнтаром.

Пададзеныя інфармацыя аб „манаграфіі паселішча“ сьведчыць, што

апошній ў нашым досьледу было адведзена даволі вузкае і падсобнае месца, хадзя самому фармуляру быў і нададзены спецыяльны змест.

Калі прыняць пад увагу (паводле слоў праф. П. Н. Першына) імкненьне Моск. Н.-И. И-та Землеустр. і Пересел. разглядаць свой фармуляр апісаньня зямельнай грамады, як „першую спробу пастаноўкі паглыбленага землеўпарадкаваўча-эканамічнага вывучэньня вёскі“ з пераважным аналізам „землеўпарадкаваньня і грамадзянска-зямельных адносінаў“<sup>1)</sup>, то розніца ў прызначэньні нашага і іх фармуляраў, зьяўляецца відавочнай і непатрабуючай ніякіх дадатковых тлумачэньняў.

Разам з запаўненьнем „манаграфіі паселішча“ на выкапіроўку з пляну па кожнаму пасёлку, нанасіліся: палі, дарогі, напрамак палосак, іх даўжыня, шырыня і г. д.

**Падворная картка** Падворная картка зьяўлялася аснаўным фармулярам досьледу і запаўнялася ў дасьледваных пасёлках для ўсіх без выключэньня двароў. Картка складалася з 16

паасобных табліц, якія ўсе, апрача трох, былі пабудаваны ў дынамічным разрэзе з вучотам гаспадарчых зьявішч у год землеўпарадкаваньня і ў год досьледу<sup>2)</sup>. Дзякуючы таму што гэта картка скантруктавана і ўкладзена намі (з М. П. Макаравым), зусім самастойна, а таксама і таму, што праца апрацоўкі фармуляраў для землеўпарадкаваўчых эмпірыка-статыстычных досьледаў зьяўляецца далёка ня скончанай—мы дазволім сабе характарызаваць яе крыху больш падрабязна.

1) „Агульныя звесткі“ (табл. I) мелі мэтай высветліць, як некаторыя агульныя для гаспадаркі аб’ектыўныя моманты ў сувязі з пераходам данага двара на пасёлак, гэтак жа і суб’ектыўныя адносіны гаспадара да праведзенага землеўпарадкаваньня, да форм землекарыстаньня наогул і пасялковай спецыяльна, да спосабу расцэнкі зямлі, да выканаўчага праекту землеўпарадкаваньня і інш. 2) „Склад сям’і культурна-грамадзкі стан“ (т. II) імкнўся ў дынамічным разрэзе даць для кожнага члена сям’і звесткі аб яго: узросьце, працаздольнасьці, пісьменнасьці, удзелу ў кааперацыі і інш. грамадзкіх і дзяржаўных установах і г. д.

3) „Прамыслы па сваёй с. г.“ (т. III) і „Продаж працы“ (т. IV) пабудаваны ў мэтах выяўленьня ў дынамічным аспекце, гэтых заняткаў для кожнага члена сям’і асобна. Тут ставіліся пытаньні: аб месцы працы, аб форме найму, аб колькасьці патрачанага часу і аб атрыманым заробку; апошні—з асобным вучотам, як грашовай, гэтак і натуральнай яго часткі. 4) „Наём працы“ (т. V) у прыстасаваньні да асобных відаў

<sup>1)</sup> „Сборник по вопросам землеустройства“ стар. 94—95.

<sup>2)</sup> Моск. Н.-И. И-т Земл. и Перес. сваю падворку, непараўнаўча больш вузкую, пабудавалі з разьлікам ахапіць вучотам тры перыяды: да рэвалюцыі, да землеўпарадкаваньня і пры досьледу. Наколькі станоўчыя вынікі атрыманы і-там у адношаньні перыяду: „да рэвалюцыі“ нам невядома. Але ў кожным разе паўната нашага фармуляру, адказнасьць пастаўленых у ім запытаньняў рабілі зусім не рэальным імкненьне ахапіць вышэйшымі і час „да рэвалюцыі“.



найму улічваліся тыя ж самыя моманты, што і ў „Продажу працы“; раз рэз таксама дынамічны.

5) Далей пастаўлена была маленькая таблічка (т. VI), якая павінна была даць уяўленьне аб *крэдытовых апэрацыях* гаспадаркі, як да яе землеўпарадкаваньня, гэтак і ў год досьледу. Тут цікава было, з аднаго боку высьветліць у якой меры г-ка звязана з крэдытовай і іншай каапэрацыяй, а ў якой—з прыватнікам, з другога боку, тыя формы (натуральныя ці грашовыя) у якіх засновываліся і засновываюцца крэдытовыя сувязі.

6) „Выдаткі, звязаныя з землеўпарадкаваньнем“ (табл. VII). Табліца пабудована ў мэтах падрабязнага падліку ўсіх выдаткаў, якія класіфікаваны на гаспадарку пры: а) правядзеньні працэсу землеўпарадкаваньня; б) пры пераносу будынкаў і в) пры будове калодзежаў. Пры чым, паводле табліцы павінны былі асобна падлічвацца ўсе грашовыя выдаткі на закупку матар’ялаў, на наём працоўнай сілы (нанятых і талака), на учашчэньне; разам з гэтым поўнасьцю у натуральных адзінках падлічвалася скарыстаная на паказаныя апэрацыі праца членаў сям’і. 7) У табліцы VIII зьбіраліся звесткі аб „*крыніцах сродкаў у сувязі з землеўпарадкаваньнем*“, з падзелам гэтых крыніц на: а) дзяржаўную дапамогу (грашовыя ссуда, ссуда натурай, палёгкі па с. г. падатку, ільготы пры атрыманьні лесу); б) с. г. крэдыт; в) прыватны крэдыт і г) свае грашовыя сродкі (старыя запасы, грошы ад рэалізацыі інвэнтару, хатняй маемасьці, продажу працоўнай сілы).

8) Табліца IX зьяўлялася адной з адказных і цяжкіх, паколькі ў ёй у дынамічным разрэзу трэба было улічыць ўсё неабходнае для „*характарыстыкі землеўпарадкаваньня*“. Для выкананьня гэтай задачы былі ўзяты толькі тры аснаўныя ужыткі: сядзіба, ральля і сенажаць, і для іх зьбіраліся звесткі аб: ліку палосак, плошчы палосак (тах, тін, сярэд), адлегласьці сярэдзіны палосак ад сядзібы (тах, тін, сярэдн.) і аб спосабе гаспадарчага іх скарыстаньня. 9) Табліца X імкнулася за абодвы пэрыяды падрабязна падлічыць *землекарыстаньне* двара, з боку ранейшай сац. прыроды гэтага землекарыстаньня: індывідуальнае карыстаньне: а) надзельная зямля, б) купленая, в) непрацоўная; агульнае карыстаньне—той жа падзел. Разам з тым улічваюся і падзел зямлі па асобных ужытках. Побач з X табліцай апісваліся (т. XI) *арэндныя адносіны* двара, як перад землеўпарадкаваньнем, гэтак і цяпер; пры чым тут высьвятлялася: якія ужыткі зьяўляюцца прадметам арэнды, якая іх плошча, на якой яны адлегласьці знаходзяцца ад сядзібы, на які тэрмін заключаецца зьдзелка і ўрэшце—умовы арэнды і формы расплаты.

10) Другой найбольш адказнай табліцай падворкі была табліца XII „*Засевы, ураджай і тэхніка ральніцтва*“. Пабудавана яна была з тым разьлікам, каб у дынамічным разрэзу для кожнай паловай культуры, а таксама і асноўных відаў сенажаці, даць адказ на пытаньні аб: а) пло-

шчы засеву, колькасці месц засеву, адлегласьці да далейшага і бліжэйшага месцу засеву, валавым зборы зярна (або сена), колькасці пакладзенага гною (з азначэньнем адлегласьці, на якую ён быў вывезен), хэмічных угнаенняў і лубіну (як угнаенні) і ўрэшце—тэхніцы апрацоўкі зямлі пад кожную культуру і тэхніцы прыборкі і апрацоўкі ураджаю. У дадатак да гэтай табліцы было пастаўлена некалькі агульных агрыкультурных пытаньняў. 11) Табліцы: XIII („будынкi“), XIV („жывы інвэнтар“) і XV („мёртвы інвэнтар“) складзены былі па звычайнай форме з той бязмэртна асаблівасьцю, што ўсе яны пабудованы былі ў дынамічным разрэзу з абавязковым грашовым азначэньнем каштоўнасьці ўсіх гэтых сродкаў вытворчасці. 12) Урэшце табліца XVI імкнулася злавіць зьмены, якія адбыліся ў структуры с.-г. „таварнага звароту“. Для гэтага ў ёй быў пастаўлены падлік куплі і продажу аснаўных прадуктаў і прадметаў сельскае гаспадаркі перад землеўпарадкаваньнем і цяпер.

Пададзеная інфармацыя дае належнае уяўленьне аб паўнаце і глыбіні захопу нашым падворачным фармулярам элементаў вытворчасці і гаспадарчых зьяў асобнага двара. Калі б дадаць да гэтага фармуляру „*бялянс прадуктаў*“, якія абарачваюцца ў гаспадарцы на працягу году то былі-б усе падставы назваць нашу падворку „скарочанай бюджэткай“. Мы не сталі на апошні шлях таму, што перад намі былі такія задачы, для разьвязаньня якіх было даволі і прынятай паўнаты падворнага фармуляру. Тым больш, што мажлівы недахоп даных для больш паглыбленага падыходу да пастаўленых задач, мы спадзяваліся папоўніць праз фармуляр „бюджэтна-агранамічнага апісаньня“.

Бюджэтна-агранамічны фармуляр Раней было адзначана, што бюджэтна-агранамічнаму матар’ялу ў нашым досьледу надавалася дамагальная роля. Мы імкнуліся пры запаўненьні гэтага фармуляру узяць такую колькасць двароў, якая-б дала, з аднаго боку, мажлівасьць устанавіць неабходныя каэфэцыенты для распрацоўкі аснаўнога падворачнага матар’ялу, а, з другога,—дала-б патрэбную колькасць папалосных апісаньняў. Апошнія мелася на увазе прыцягнуць, як самастойны матар’ял пры разьвязаньні некаторых з пастаўленых праблем. У адпаведнасьці з гэтай устаноўкай была належным спосабам і апрацавана „Праграма для бюджэтнага і агранамічнага досьледу сялянскай гаспадаркі“. Абыходзячы моўчкі іншыя дробныя зьмены, якія былі ўнесены намі ў „Праграму“,—мы лічым за неабходнае спыніцца толькі на двух момантах.

Першае тое, што ў фармуляр была ўведзена так званая „табліца № 10“, якой была пастаўлена задача даць апісаньне ўсім без выключэньня палоскам і вучасткам. Тэрыторыяльнай адзінкай пры гэтым апісаньні быў прыняты „асобны засеўны кавалак“, хаця-б гэтых кавалакаў і было вельмі многа на адной палосцы, або вучастку. Для кожнага кавалаку высьвятлялася: у якім полі ён знаходзіцца, якая да яго адлегласьць, які

сярэдні высеў жыта, якая плошча, якая глеба і рэльеф. Далей апісаньне кавалкаў вялося для пяціх мінулых гадоў (разам з бюджэтным) з падлікам для кожнага з іх: назвы расьліны (або некалькіх), долі кавалку, якая прыпадае на кожную асобну: расьліну, калі іх некалькі на палосцы і ўрэшце назва і колькасць угнаеньня. Для бюджэтнага году апрача гэтых ставіліся пытаньні аб ліку ўкосаў сена і аб валавым збору зярна клубняў, саломы, сена, валакна і г. д.

Другім момантам, які таксама неабходна адзначыць, зьяўляецца тое, што „вучот палявых і лугавых прац“ праводзіўся намі таксама па асобных засеўных кавалках (а не культурах, як гэта звычайна робіцца). У саміх табліцах вучоту працы апрача звычайных пытаньняў ставіліся: а) „Колькі канцоў зрабіў ад сядзібы і назад (асобна пешшу і на кані)“; б) „Колькі патрэбна часу, каб зрабіць адзін канец (пешшу, конна з грузам, конна празражняком)“; в) колькі гадзін аддадзена на самую працу ў полі (без пераходаў і пераездаў).

Табліца № 10, разам з табліцамі вучоту працы павінна была, паводле нашага разраўнуку, даць усё неабходнае для таго, каб на падставе іх і аснаўнога, падворнага матар'ялу „паглыбіць землеўпарадкаваўчае вывучэньне асобнай сялянскай г-кі праз абхват гэтай дробнай зямельнай адзінкі, якой зьяўляецца асобная палоска сялянскага надзелу“). Разам з тым, такая дэталізацыя вучоту (па асобных засеўных кавалках) давала больш надзейны матар'ял і для самога бюджэтна-агранамічнага аналізу.

Пасья даволі падрабязнага агляду праграм, якія былі апрацаваны і прыстасаваны намі для досьледу, застаецца яшчэ спыніцца на тэхнічным пляне працы экспэдыцыі, на колькасці здабытага матар'ялу і на яго якасьці.

Тэхнічны плян Для кожнага з вызначаных пунктаў досьледу на працы і здабыты была складзена асобная група з 4-х асоб на чале з кваліфікаваным у адношаньні экспэдыцыйнай працы—навуковым супрацоўнікам. Праца паміж членамі групы была па мажлівасьці спэцыялізавана, але строга гэты прынцып быў выкананы толькі ў адношаньні запаўненьня бюджэта, які ў межах кожнага пункту запаўняліся, як правіла, адной асобай, добра знаёмай з рахункавым аналізам.

Да выезду на месца ўсе удзельнікі экспэдыцыі, шляхам калектывнай чыткі і абмеркаваньня, былі падрабязна азнаёмлены з праграмамі і прыёмамі іх запаўненьня. Кіраўнікі груп апрача таго атрымалі канкрэтны маршрут для працы сваёй групы на месцы, здымкі з плянаў усіх тых пасёлкаў, якія падлягалі досьледу і арыентываючае разьмеркаваньне бюджэтаў па тэрыторыі досьледу.

<sup>1)</sup> Проф. П. Н. Першин, *ibidem* стар. 96.

У мэтах атрымання найбольш пэўнага і дакладнага матар'ялу мы вызначылі параўнаўча нізкую норму выпрацоўкі: падворных картак 6 штук у дзень, на манаграфію паселішча — 1 дзень і на бюджэтны блянк — 2 дні. Аднак і гэта норма пры выкананьні зьявілася высокай і для падворных блянкаў была зьніжана да 4—5 штук у дзень.

Экспэдыцыя распачала сваю працу на месцы ў пачатку чэрвеня 1927 г. і скончыла яе прыблізна праз 2 месяцы. У выніку мы атрымалі наступную колькасць матар'ялу па кожнай з разгляджаных праграм:

Манаграфію пасёлкаў.				Падворных апісаньняў				Бюджэт. агран. апісан.			
Калінін-шчына	Бабруй-шчына	Аршан-шчына	Р а з а м	Калінін-шчына	Бабруй-шчына	Аршан-шчына	Р а з а м	Калінін-шчына	Бабруй-шчына	Аршан-шчына	Р а з а м
36	21	12	69	411	322	188	921	19	14	20	53

Апрача гэтых матар'ялаў экспэдыцыя здабыла даныя ападаткаваньня па тых раёнах, дзе адбываўся досьлед. Належная праверка матар'ялаў высветліла поўную яго здавальняючасць, за выключэньнем двух бюджэтных блянкаў, якія потым і не ўвайшлі ў распрацоўку<sup>1)</sup>.

Такім чынам, намі было дасьледвана ўсяго 69 паселішч з 921 гаспадаркай; пры чым у гэтым ліку было дасьледвана — 56 пасёлкаў з 733 дварамі. Апошнія складаюць 15% ад усіх двароў землеўпарадкаваных на пасёлкі да 1923 — 24 г. па БССР (у межах да далучэньня Гомельшчыны)

Неабходна яшчэ сказаць некалькі слоў аб ступені якасьці сабра- дакладнасьці сабранага матар'ялу. Звычайна, у гэтым выпадку экспэдыцыйныя даныя (адносныя, або сярэднія) раўнаюць з адпаведнымі масава-статыстычнымі і блізкасьць тых і другіх бяруць, як крытэры дакладнасьці даных экспэдыцыйных. Мы пазбаўлены гэтай мажлівасьці, таму што наша суцэльнасьць (совокупность) вылучана для спэцыяльнай мэты і шляхам адбору па спэцыфічных адзнаках, якія яшчэ не знайшлі пакуль што месца пры распрацоўцы масава-статыстычнага матар'ялу. Таму сярэднія (або адносныя) нашай суцэльнасьці ня могуць мець свайго крытэрыя ў сярэдніх статыстычных і наадварот.

Мэру дакладнасьці нашых даных трэба было шукаць, з аднаго боку, у параўнаньнях з афіцыйнымі, масавымі данымі зямельных ворганаў.

<sup>1)</sup> Гэтая якасьць матар'ялаў тлумачыцца тым, што кіраўнікам груп была даручана, як абавязковае, — праверка матар'ялу на месцы, што фактычна і складала іх асноўную працу ў час экспэдыцыі.

наў, а з другога, — у параўнаньнях матар'ялаў самой экспэдыцыі. Пры гэтым цікава было перш за ўсё даведацца аб тым, у якой меры сярэдні, разьмер пасёлкаў, якія дасьледваныя намі, адпавядае такому-выведзенаму па даных Акрэмаддзелаў. Зробленае параўнаньне дае надзвычайна блізкія лічбы: па масавых даных земвоганаў сярэдні разьмер пасёлкаў=122 гэкт.; па нашых=121 гэкт. Крыху больш далёка зьяўляецца забяспэка аднаго двара зямлёй: масавыя—10,0 гэкт.; нашы—10,3 гэктараў<sup>1)</sup>.

Ступень дакладнасьці сабраных матар'ялаў можна характарызаваць яшчэ і наступнымі фактамі: 1) зямельная тэрыторыя ўсіх дасьледваных пасёлкаў Калініншчыны, паводле матэматычна-дакладных даных, узятых з эксплікацыяў плянаў=4206 гэктараў, а паводле даных экспэдыцыі, атрыманых у працэсе аправажанага двара асобна=3978 гэкт.; розьніца ў 228 гэкт. складае памылку каля 5%, што трэба прызнаць больш чым здавальняючым; 2) паводле эксплікацыі для тых-жа пасёлкаў на 100 гэкт пахаці прыпадае 43 гэкт. сенажаці, а паводле экспэдыцыі—45 гэкт. (для Калініншчыны наогул=40 гэкт.); 3) Валавы збор жыта па 51 г-цы, аправажанага па бюджэтнаму блянку: паводле бюджэткі=1136 цэнтн., а для тых-жа гаспадарак па падворцы=1016 цэнтн. (розьніца каля 10%); валавы збор аўса для тых-жа гаспадарак: бюджэткі=764 цэнтн.; падворкі=691 цэнтн. (розьніца каля 10%); валавы збор бульбы: бюджэткі=956 цэнтн., падворкі—9010 цэнтн. (розьніца каля 6%)<sup>2)</sup>. Прыклады можна было-б значна павялічыць, але ўсе-б яны сьведчылі аб тым, што мэтай аправажанага намі ўжыты з належнай дакладнасьцю і спрэчкі могуць быць толькі каля таго, у якой ступені наогул даныя любога аправажанага ўжыць запраўднасьці. Але гэта пытаньне выходзіць за рамкі нашага разгляду.

<sup>1)</sup> Належныя даныя былі толькі па Калініншчыне.

<sup>2)</sup> Бюджэткі і падворкі, як правіла запэўняліся рознымі асобамі і ў розныя дні.

#### 4. АПРАЦОЎКА МАТАР'ЯЛАЎ ДОСЬЛЕДУ І ТАБЛІЦЫ.

Распрацоўка

і табліцы

Ступень падрыхтаванасьці досьледу да пэўнай меры характарызуецца тым, насколькі поўна сабраны на месцы матар'ял фактычна распрацоўваецца. Звычайна, пад уплывам розных прычын (сярод якіх не апошняе месца займае нявыразнасьць у пастаноўцы самой тэмы) зьбіраецца матар'ялаў значна больш, чым гэта вымагаецца пастаўленымі досьледу задачамі. Часамі толькі невялікая частка гэтага матар'ялу выводзіцца з становішча сырога матар'ялу і ім надаецца выгляд „стройных табліц“.

Праўда, пры гэтым дасьледчык пацяшае сябе тым, што хтосьці аправажана яго прымусіць загаманіць і рэшту іншых, ім неаправажаных, сырых лічбаў. Але жыцьцё абарачваецца так хутка, а факты, якія яно выносіць з кожным абаротам, так багаты і размаіты, што часта застаюцца ня выкарыстанымі ня толькі раней сабраныя сырыя, несystэматызаваныя матар'ялы, а нават і „паўфабрыкаты“ табліцы. Вось чаму трэба лічыць за карыснае тое, каб з самага пачатку досьледу былі ўжыты ўсе меры да атрымання матар'ялу і па колькасьці і па якасьці роўна столькі, сколькі патрэбна для адказу на пастаўленыя задачы.

Але разам з тым патрэбна прызнаць і практычную цяжкасьць цалком выканаць гэта вымаганьне. Таму і ў рукі дасьледчыка звычайна, побач з асноўным, пападае і другарадны матар'ял (выходзячы з інтарэсаў данай тэмы). А тым самым пагроза распыленьня увагі і сіл застаецца наяўнай і для стадыі распрацоўкі матар'ялу. Патрэбна пэўная доля цьвёрдасьці і яснасьці, каб з груды іншых матар'ялаў вылучыць толькі галоўнае. „Аднак гэта зусім неабходна зрабіць, бо ў выпадку адваротнага, чытач будзе завалены вялізнай колькасьцю лічбовага матар'ялу і ў яго лёгка можа скласьціся ўражаньне, што і сам аўтар ня мог разабрацца ў атрыманым матар'ялу і падаў яго чытачу ў недастаткова аправажаным выглядзе“<sup>1)</sup>.

Аправажаным трэба лічыць матар'ял толькі тады, калі ён укладзены ў належныя дасьціпна-складзеныя табліцы, якія адпавядаюць як самой тэме, гэтак-жа і абранаму аўтарам спосабу адказу на яе. Вось чаму найбольш кароткім і эканамічным быў-бы той парадак распрацоўкі, пры якім былі-б перш за ўсё складзены належныя і неабходныя таблічныя

<sup>1)</sup> Проф. Тулайков Н., *ibidem* стар. 12.

формы, а матар'ял браўся-б толькі той, які патрэбен для запаўнення гэтых форм.

Табліца ў гэтым выпадку была-б нечым нахштат матэматычнай формулы; распрацоўка—падстансўкай даных у формулу; запоўненая табліца—рады раўнаньняў і, урэшце, тэкст—разьвязаньне задач досьледу праз вырашэньне розных камбінацыяў гэтых раўнаньняў. Гэты шлях бязумоўна трэба лічыць за нармальны, хоць фактычна распрацоўка матар'ялаў у гэткім ідэальным выглядзе нікім з дасьледчыкаў мусіць не вядзецца: табліцы, як правіла, сталы выгляд і шліфоўку набываюць толькі ў канцы распрацоўкі.

У кожным разе плян распрацоўкі, яго тэхнічнае выконваньне і да таі, зьвязаныя з атрыманьнем канчатковых лічбаў, ня могуць быць адарваны ад складаемых намі табліц, паколькі ў апошніх яны знаходзяцца і сваю форму і свой змест. Таму і запатрабаваньне да расчыненьня пляну і прыёмаў, ужытых пры распрацоўцы, можа быць выказана больш ясна і выразна ў выглядзе запытаньня кожнаму дасьледчыку: як атрыманы паддазеныя вамі табліцы? Вычэрпываючы і здавальняючы адказ на гэта пытаньне—поўнасьцю высветліць, як плян і тэхнічныя прыёмы распрацоўкі, гэтак-жа і тыя тэарэтычныя падставы, якія прыёмаліся ў спрэчных мясцох пры іх выконваньні.

Паколькі гэта праца зьяўляецца першай спробай эмпірыка-статыстычнага вывучэньня пасёлкаў, пастолькі мы імкнемся ў ёй перш за ўсё даць належным спосабам апрацаваны і сыстэматызаваны матар'ял у выглядзе табліц. Думка аб тым, каб надаць табліцам найбольш стройную сыстэму (як у іх сувязі адной з другой, гэтак жа і ў межах кожнай з асобна), думка аб тым, каб укладзіць у табліцы ўсё багацьце сабранага матар'ялу, думка аб тым, каб здабытыя даныя зрабіць даступнымі для шырокага скарыстаньня—гэта думка зьяўлялася кіруючай пры арганізацыі намі распрацоўкі. Вось чаму, як бы не адносіцца да толькі што паданых агульных меркаваньняў, у нашым, канкрэтным выпадку механіку распрацоўкі ўсё-ж лепш ад усяго прасачыць шляхам разглядаючага, як складалася кожная з паданых у гэтай працы табліц.

Але перш чым зрабіць агляд спосабаў атрыманьня асобных табліц, неабходна затрымацца на некаторых агульных для ўсёй распрацоўкі момантах. З іх перш за ўсё—на прыцыпах, якія ужыты намі пры удзяленьні „статыстычнага дзейніка“. Апошні пабудован такім чынам, што лічбы ў табліцах даюцца не сярэднія для ўсіх дасьледваных двароў тэрыторыі або іншага пасёлку, а сярэднія для кожнай асобнай групы сялянства на гэтай тэрыторыі; другое—разам з данымі для асобных пасёлкаў, у табліцах паддазены таксама і сярэднія па тых вёсках, праз землеўпарадкаваньне якіх утворана даная група пасёлкаў і ўрэшце, табліцы зьмяшчаюць не сярэднія для ўсяго дасьледванага гнязда.

Групіроўка дасьледваных гаспадарак

У сувязі з гэткай пабудовай „дзейніка“ паўстае важнае пытаньне аб прынятай аснове для групіроўкі сялянскіх гаспадарак, Патрэбнасьць і неабходнасьць групіроўкі ў нашы часы ня можа зьявіцца тэмай для спрэчак, паколькі для вывучэньня „працэсаў росту і перамогі капіталізму (а зараз сацыялізму Я.К.), ня можна абмяжавацца шаблённа-мяшчанскім сказам аб „трудавым земляробстве“<sup>1)</sup>. Таму і апаску трэба чакаць з другога боку—ухілу трактаваць групіроўку, як „вузка-тэхнічнае, вузка-спэцыяльнае“ пытаньне. Між тым „дзякуючы няўмелай, непрадуманай, рудзіннай зводцы і групіроўцы гэты багацэйшы матар'ял (с. г. перапісаў Я. К.) зусім губляецца, прападае, губляе сваю каляровасьць і робіцца нікуды ня гошым для вывучэньня законаў эвалюцыі сельскае гаспадаркі“<sup>2)</sup>.

Што групіроўка дае вельмі многа для уразуменьня тэхнічна-арганізацыйных праблем арганізацыі і пераарганізацыі сялянскіх гаспадарак—гэта бяспрэчна. Але ўсё-ж галоўная мэта групіроўкі іншая: на яе кладзецца абавязак вылучыць з масы сялянскіх гаспадарак пэўныя сацыяльна-эканамічныя тыпы, якія адрозьніваліся-б па тэндэнцыі іх сацыяльнага разьвіцьця (разумеючы розьніцу тэндэнцыяў не абсалютна, а адносна).

Расчыненьне сутнасьці кожнай групы, выяўленьне іх месца і значэньня, прасочваньне іх лёсу ў сувязі з правядзеньнем пэўнага дзяржаўнага мерапрыемства—дае неабходнае для сацыяльна-эканамічнай ацэнкі назіраемых у сельскай гаспадарцы працэсаў, а разам з гэтым на групіроўку кладзецца выключны абавязак і адказнасьць.

Пры групіроўках сялянскіх гаспадарак ужываюцца розныя клясыфікацыйныя адзнакі, а часцей за ўсё: велічыня зямельнае тэрыторыі на г-ку (групіроўка „па зямлі“), велічыня засеўнай плошчы на гаспадарку („па засеў“), колькасьці ўсёй скаціны, або толькі працоўнай на г-ку („па скаціне“); больш рэдка—кошт аснаўных сродкаў вытворчасьці на г-ку („па капіталам“), або колькасьць найманай працоўнай сілы на г-ку і зусім рэдка—валавы прыбытак на гаспадарку.

Тут ня месца для крытычнага агляду ўсіх гэтых клясыфікацыйных асноў, а даволі абмяжавацца толькі заўвагай, што ўсе яны (апрача найму працоўнай сілы) імкнуцца з тэй або іншай дакладнасьцю даць уяўленьне аб *размеру вытворчасьці*. Пры чым апошняю ўсе разглядаюць, як аснаўную адзнаку, па лініі якой праходзіць сацыяльна-эканамічная розьніца па асобных груп сялянства.

Такім чынам, размер вытворчасьці—катэгорыя арганізацыйна-гаспадарчая бярэцца, як адзнака для клясыфікацыі зьявішч сацыяльна-эканамічных. Для гэтага, пры групіроўцы сялянскіх гаспадарак, ёсьць

<sup>1)</sup> Н. Ленин: „Аграрный вопрос и марксизм“ стар. 234.

<sup>2)</sup> *ibidem* стар. 235.

вядомыя тэарэтычныя падставы, таму што разьмер вытворчасьці гаспадарак гэтага сацыяльнага тыпу запраўды азначае або патэнцыяльную неабходнасьць прадаваць сваю рабочую сілу (група вясковага паўпралетарыяту), або такую-ж неабходнасьць купляць (група кулацтва).

Больш цяжкім зьяўляецца канкрэтная і практычная вызначыць тыя пункты (межы інтэрвалаў), пераход праз якія асобных сялянскіх гаспадарак пераносіць іх у новую сацыяльна-эканамічную якасьць. Інакш кажучы, на якой вышыні разьмер вытворчасьці (адзнака арганізацыйна-гаспадарчая) азначае наяўнасьць пэўных сацыяльных рысаў, па якіх мы праводзім падзел сялянства на групы<sup>1)</sup>.

Зразумела, што гэта задача робіцца больш лёгкай, калі маюцца даныя аб ужываньні найманай працы паміж сялянскімі гаспадаркамі (адзнака сацыяльна-эканамічная). Але на жаль статыстыка яшчэ вельмі скупа дае звесткі аб гэтым зьявішчы. Вось чаму разьмер вытворчасьці застаецца да нашых часоў аснаўной клясыфікацыйнай адзнакай, ня гледзячы на яе укосны характар.

Разьмер вытворчасьці, як вядома, характарызуецца сумай прадукцыі, якая вырабляецца гаспадаркай на працягу пэўнага часу (году). Таму найлепшым паказчыкам пры групіроўках, бязумоўна трэба лічыць „вельмі чыно кошту прадуктаў у грашовым азначэньні за выключэньнем тых прадуктаў, якія ідуць на корм скаціне“. Але, на жаль, справа велічын вельмі чыно кошту прадуктаў зьяўляецца „у земляробстве значна больш цяжкай, дзякуючы непараўнаўча большай складанасьці і пераплеценасьці адносін“<sup>2)</sup>. Апрача таго, само вылічэньне можа быць зроблена толькі на падставе даволі шырокага і больш менш апрацаванага матар’ялу.

Таму пры групіроўках звычайна і бяруць не саму велічыню кошту прадуктаў гаспадаркі, а тыя або іншыя элементы гаспадаркі, якія могуць быць прынятыя як укосныя паказчыкі велічыні вытворчасьці, а тым самым і разьмеру г-кі. Такім чынам, фактычна справа ў практыцы зводзіцца да таго, каб адшукаць такі элемент г-кі, такую адну яе адзнаку, якая-б найбольшай меры карэлявала з валавой прадукцыяй г-кі.

На падставе бюджэтна-агранамічных даных па 51 дасьледванай гаспадарцы былі вылічаны для кожнай з іх: а) валавая прадукцыя; б) усялякая зямля; в) засеўная плошча і г) кошт аснаўных сродкаў вытворчасьці. Далей, былі падлічаны каэфіцыенты карэляцыі паміж валавой прадукцыяй і рэштай іншых паказаных элементаў г-кі. Атрыманыя вынікі зьявіліся больш яркавымі, чым мы чакалі:

<sup>1)</sup> Строга кажучы сацыяльна-эканамічная групіроўка павінна даць толькі перавальныя пункты.

<sup>2)</sup> Н. Ленін. *ibidem*, стр. 240.

<sup>3)</sup> Разумьне катэгорыі: „валавая прадукцыя“ будзе дадзена крыху далей. Кожны аснаўны сродкаў вытворчасьці складаўся: з будынкаў (апрача хаты), мёртвага і жывага інвэнтару.

1) Карэляцыя паміж В. пр. і аснаўнымі сродкамі вытворчасьці

$$r_1 = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}} = + \frac{8,938,376}{9,747} = +0,917 \pm 0,021$$

2) Карэляцыя паміж В. пр. і засеўнай плошчай:

$$r_2 = + \frac{18,240,3}{42,567} = +0,429 \pm 0,116;$$

3) Карэляцыя паміж В. пр. і гожай зямлёй

$$r_3 = + \frac{52,438,0}{100,512} = +0,522 \pm 0,104$$

Мы ня маем а ніякага замеру разглядаць пададзеныя каэфіцыенты, як зусім рэальныя ў іх абсалютным азначэньні, тым больш ня схіляемся гэта сьцьвярджаць для тыпу г-кі ўсей БССР. Аднак, параўнаўчая вышыня гэтых каэфіцыентаў для нас зьяўляецца больш менш бясспрэчнай.

На такі вывад тым больш лёгка пайсьці, што ён вельмі добра адпавядае тым апырыорным, тэарэтычным палажэньням, якія можна ў сувязі з гэтым зрабіць, выходзячы з разуменьня тыпу сельскай г-кі дасьледваных краін. Гэты тып павінен быць ахарактарызаваны, як інтэгральны па лініі злучэньня ў ім двух галін: земляробства і жывёлагадоўлі. Прычым, калі выходзіць з значэньня кожнай гэтай галіны ў валавой прадукцыі г-кі, то трэба прызнаць, амаль што, поўную аднолькавасьць іх значэньня; гэтак для сярэдняй г-кі Калініншчыны: земляробства дае 279,8 рубл. вал. прадукцыі, а жывёлагадоўля—318,5 рубл.; для Бабруйшчыны (надзельнай), земляробства—198,1 р.; жывёлагадоўля 273,7 р.

Калі далей прыняць пад увагу тое, што жывёлагадоўля пры гэтым тыпу не зьяўляецца прастай функцыяй ральніцтва (як і наадварот), а ў вялікай ступені абумаўляецца наяўнасьцю натуральных сенажацяў і выпасаў, то лёгка зразумець чаму пры гэткай структуры і характару тыпу г-кі разьмер яе вытворчасьці ня можа і не павінен даваць значнага каэфіцыенту карэляцыі з гожай зямлёй, а тым больш з засеўнай плошчай. Дзякуючы таму, што гэтыя адзнакі датычацца толькі земляробства („па зямлі“), або нават толькі аднаго ральніцтва („па засеў“), яны ў лепшым выпадку могуць рэпрэзэнтаваць толькі адну палову г-кі. Для большага ў нашых умовах яны ня могуць быць скарыстаны, таму што розная кардынацыя ужыткаў і культур, а таксама розная іх ураджайнасьць адгрываюць у нас дзлёка не апошнюю ролю ў атрыманьні прадукцыі ад земляробства.

Іншая справа—кошт аснаўных сродкаў вытворчасьці, які, з аднаго боку, зьяўляецца адзнакай усей г-кі, а не аднае яе галіны, з другога—адзнакай, у якой адбываюцца ня толькі колькасныя, але і якасныя моманты

г-кі. Станоўчыя бакі гэтай адзёнакі асабліва робяцца відавочнымі там тады, дзе сродкі вытворчасці (у тым ліку і аснаўныя), знаходзяцца ў гаспадарчым мінімуму і калі іх наліччам у першую чаргу вызначаецца аб'ём гаспадарчай дзейнасці.

Па агульна-прызнанай думцы ў БССР мы якраз і маем гэткае становішча (недахоп „капіталаў“). Калі на такім фоне уявіць сабе пасёлкі ўтвораныя 3--4 гады таму назад, а ў іх гаспадаркі, якія атрымалі зямлю на новым месцы і ў іншай колькасці, то ня будзе дзіўнай атрыманая вышыня каэфіцыент—карэляцыі паміж коштам аснаўных сродкаў вытворчасці і валавой прадукцыяй. А тым самым будзе апраўдана і наша групіроўка дасьледваных г-к па велічыні кошту гэтых сродкаў на адну гаспадарку.

Што датычыцца групіроўкі па разьмеру найма рабочай сілы, то дзеве акалічнасці прымусілі нас адмовіцца ад гэтага. Першая—дзякуючы таму, што пасёлкі землеўпарадкаваны параўнаўча нядаўна і па разьвёрстачным адзінкам—наём працоўнай сілы ў пасёлках ня так выразна зьявіліся з пэўнай сац.-эканам. групай. Другая—групіроўка па двух адзнаках калі яе давесці да канца, пазбавіла-б нас мажлівасці даць даныя па асобных пасёлках. Між тым, апошняя зьяўлялася неабходным для разьвязаньня пастаўленых досьледу задач. Каб скончыць пытаньне аб групіроўцы патрэбна зрабіць яшчэ некалькі больш менш тэхнічных заўваг.

1) Для групіроўкі ўзяты вялічыні кошту аснаўных сродкаў вытворчасці за пэрыяд „да землеўпарадкаваньня“ таму, што пры вывучэньні дынамікі нас цікавіла пытаньне: з чым і якой увайшла ў працэс землеўпарадкаваньня кожная група і што яна мае цяпер. Бязумоўна, можа было-б паставіць пытаньне і наадварот. Тады групіроўку трэба было зрабіць па сродках—„цяпер“.

2) Групіроўка праведзена намі асобна для кожнага з дасьледваных пунктаў, таму што паняцьце аднэй і тэй-жа сацыяльнай групы для кожнага з пунктаў азначаецца іншай забясьпечанасьцю аснаўнымі сродкамі вытворчасці. У працэсе групіроўкі мы атрымалі поўнае падмацаваньне гэтай думкі; для прыкладу—сярэдняя група (II) па нашых даных характарызуецца наступным сярэднім коштам асн. сродк. вытворч.: па Калініншчыне—424 р.; па Бабруйшчыне—524 р., а па Аршаншчыне—772 р.

3) Намі прыняты толькі 3 групы, хоць мы, наогул, вельмі добра разумеем карыснасьць больш дробнай групіроўкі. Перашкодай зьявілася тое, што большая колькасць груп пры параўнаўчай маладворнасьці пасёлкаў не дала-б ні аднае больш менш кампактнай групы з надзейнай для яе сярэдняй. Пры прынятай жа колькасці групы атрымалі адзін пункт (II) якая з аднаго боку прадстаўлена у ва ўсіх пасёлках, а з другога—ахоплівае сабе патрэбную (за рэдкім выключэньнем) колькасць двароў.

4) Сярэднія групавыя па вёсках, вылічаны не як сярэднія з сярэдніх адпаведных пасёлкаў, а па звычайнай, простае формуле:

$$\left( M = \frac{\sum v}{n} \right);$$

гэтакім жа, непасрэдным спосабам вылічаны і сярэднія для дасьледваных пунктаў (Калініншчына, Бабруйшчына). Пры чым, для Бабруйшчыны мы асобна вылічылі сярэднія для пасёлкаў, якія ўтвораны на надзельных землях і асобна—на фондавых. Даныя табліцы сведчаць аб мэтазгоднасьці гэтага падзелу. 5) У тэхніцы групіроўкі намі скарыстаны прыём статыстыка Абухава, які (прыём) характарызуецца сваёй мэханічнасьцю, а тым самым і вынікаючымі з гэтага сваімі станоўчымі і адмоўнымі рысамі.

У выніку ужытых намі прыцыпаў і прыёмаў мы атрымалі гэтакія інтэрвалы (па кошту аснаўных сродкаў на I г-ку): а) па Калініншчыне—I група: 30—250 р.; II: 251—700 р.; III: 701—3200; б) па Бабруйшчыне—I гр.: 25—300 р.; II гр.: 301—850 р.; III гр.: 851—2600 р.<sup>1)</sup>

Пры чым па Калініншчыне ў год дасьледаваньня (1927 г.): I група складала 27% ад усіх двароў (з зямлёй), на яе прыходзілася 19% усяе зямельнае плошчы і 13% аснаўн. сродкаў вытворчасці; II група—62% двароў з 63% у іх зям. плошчы і 63% асн. сродк. вытворчасці; III група—11% двароў з 18% у іх зям. плошчы і 24% аснаўн. сродк. вытворчасці.

Амаль-што, гэтакія самыя суадносіны мы маем і па Бабруйшчыне (надзельным землям): I гр.—20% з 15% у іх зямлі і 10% асн. сродк. вытв.; II група—64% двароў з 65% зямлі і 60% аснаўн. сродкаў вытв.; III гр.—16% двароў з 20% зямлі і 30% сродк. вытв.

Пытаньне Другім агульным для ўсёй распрацоўкі пытаньнем аб цэнах зьяўлялася пытаньне аб цэнах. Пры эканамічным дасьледаваньні сельскай г-кі вызначэньне цэн зьяўляецца важнай, але разам з тым галаваломнай і клапатлівай задачай. У галіне цэн больш усяго адчуваецца недахоп і непаўната статыстычных матар'ялаў дзякуючы таму, што апошнія ў лепшым выпадку даюць цэны толькі на галоўныя прадукты с. г-кі. Між тым вылічэньне валавой і ачышчанай прадукцыі патрабуе грашовай ацэнкі літаральна ўсіх прадуктаў сельскай г-кі, у тым ліку і так званых „мярыначных“.

Пры пастаноўцы нашага досьледу і апрацоўцы атрыманага ад яго матар'ялу, вышэйшым крытэрыем для разьвязаньня рысунутых праблем, мы ўзялі валавую (народна-гаспадарчую) прадукцыю. Тым самым павінны былі ўжыць і належныя захады да атрыманьня поўнага каталёгу цэн на

<sup>1)</sup> Намі наўмысьля даецца пачатковая лічба раду (30 і 25 руб.) і апошняя лічба (3200 р. і 2600) з тым, каб паказаць размах розьніцы паміж самым маламоцым і самым моцным дварамі.

с.-г. прадукты. Гэта можна было зрабіць толькі шляхам самастойнага зьбіраньня патрэбных даных у часе працы экспэдыцыі на месцы.

Не малаважным пры гэтым зьяўлялася пытаньне: дзе і якія цэны павінны ўлічвацца? Адказ на пытаньне „дзе“—да некаторай ступені бы вызначаны ўсім характарам пастаўленых праблем і мэтадам іх вырашэньня. Мы, як вядома, не меркавалі ў гэтым досьледу вывучыць уплыў рыначных умоў на пасёлкі. Таму запраўдная размаітасьць гэтых умоў павінна была ў працэсе досьледу якімсьці чынам пераможана.

З адным сродкам на шляху да гэтай перамогі мы ўжо азнаёміліся гэта канцэнтрацыя досьледу на параўнаўча невялікай тэрыторыі (максымум палова адміністрацыйнага раёну). Але, як бы мала яна была гэтай тэрыторыя, тэарэтычна ўсё-ж яе ня можна лічыць аднастайнай у адношэньні цэнаўтварэньня, а самі цэны аднолькавымі для ўсіх яе пунктаў.

Кожны пасёлак (па думцы некаторых эканамістаў—нават кожны двор) мае свае рэальныя і канкрэтныя цэны, якія фактычна ўжываюцца пры вырашэньні тых або іншых гаспадарча-арганізацыйных задач. Аднак калі гэта так, то паўстае пытаньне, як усё-ж атрымаць аднолькавыя цэны для ўсяго дасьледванага гнязда.

Як відаць, гэта лягчэй ад усяго можна зрабіць праз некаторае спрашчэньне запраўднасьці, праз адмаўленьне ад рэальнай размаітасьці на карысьць адцэненай аднастайнасьці. Практычна гэта азначае, што замест вучоту цэн па ўсіх пасёлках і выяўленьня потым на іх падставе сярэдніх узважаных цэн аднолькавых для ўсяго раёну (што зьяўляецца ня дужа лёгка і не такім ужо дакладным), можна проста для ўсіх пасёлкаў узяць цэны галоўнага рынку, да якога імкнуцца па лініі куплі і продажу гэтыя пасёлкі.

Бязумоўна, у выпадку прыняцьця гэткага рашэньня, мы мусім перада адмовіцца ад карыстаньня паказчыкам рэнтабельнасьці наогулам ў абсалютнай яго форме, у прыватнасьці. Паколькі мы ня мелі на увагу карыстацца гэтым крытэрыем, пастолькі параўнаўча лёгка мы і сталі шлях памянёнага спрашчэньня. Іначай кажучы, мы ўрэшце задаліся гэтай з мажлівай дакладнасьцю атрымаць пэўны каталёг цэн толькі на галоўных, раённых рынках.

Цэны мы імкнуліся вызначыць: шляхам вучоту цэн прыватнага рынку і кааперацыйных цэн і праз апрос саміх сялян („сялянскія“ цэны). У часе працоўкі за асноўныя былі ўзяты цэны прыватнага рынку, а цэны з больш поўным каталёгам (параўнаўча з кааперацыйнымі) і больш надзейным (параўнаўча з „сялянскімі“).

Далей неабходна зазначыць і тое, што хоць цэны ў нас і былі сабраны па асобных сэзонах з адзначэньнем месяцаў найбольшай рэалізацыі таго або іншага прадукту, мы ўсё-ж, урэшце, прынялі для распрацоўкі сярэднія гадавыя цэны.

Падставай для гэтага зьяўлялася тое, што вылічэньне валавой прадукцыі вымагала ужываньне цэн для ўсіх без выключэньня прадуктаў сельскае гаспадаркі. Між тым, як вельмі значная частка гэтых прадуктаў зусім не пападае на рынак і больш-менш раўнамерна на працягу году спажываецца ў гаспадарцы. Апрача таго, сэзоны найбольшай рэалізацыі на многія прадукты зьяўляцца далёка не аднымі і тымі-ж для розных сацыяльных груп сялянства, а тым самым расплыўчатым робіцца самае паняцьце „сэзон найбольшай рэалізацыі“.

Паколькі досьлед меўся даць уяўленьне аб гаспадарчай дынаміцы вывучаемых аб'ектаў, пастолькі неабходна было пайсьці і яшчэ на адно спрашчэньне (абстракцыю): для аднаго з гадоў ужыць тыя-ж цэны, што і для другога. У сувязі з гэтым усе даныя за 1923—24 г., у частцы іх грашовага азначэньня атрымалі ацэнку па цэнах году дасьледваньня (1926—27 г.).

Пасьля ўсёй працы па укладаньню патрэбнага каталёгу цэн, нас зацікавіла пытаньне: у якой меры гэтыя цэны аднолькавы з цэнамі Ц. С. К. Б. Для адказу на выбарку былі ўзяты два рынкі (г. Рагачоў і м. Коханавя) і для іх па чатырох прадуктах былі выведзены сярэднія гадавыя цэны па даных нашага досьледу і па „лістох“ Ц. С. У. Атрымалі наступныя вынікі (у кап. за цэнтнер):

	Жыта	Бульба	Саля	Авёс
Нашы ЦСУ	Нашы ЦСУ	Нашы ЦСУ	Нашы ЦСУ	Нашы ЦСУ
г. Рагачоў .	438 448	111 114	5520 5520	501 450
м. Коханавя	396 409	90 120	5760 5760	375 387

Як бачым, за выключэньнем аднаго выпадку (бульба па м. Коханавя), усе пададзеныя даныя сьведчаць аб разыходжаньні паміж тымі і другімі цэнамі максымум у 10%, што да пэўнай ступені трэба і лічыць меркай дакладнасьці ўжытых намі цэн.

Пасьля заўваг агульных для ўсёй распрацоўкі, патрэбна вельмі каротка застанавіцца на спосабах атрыманьня кожнай асобнай табліцы і на скарыстаных для іх запаўненьня матэрыялах.

Табліца № 1. („Зямля“) складзена цалкам на падставе даных падворкі і толькі шырыня і даўжыня палосак ральлі ўзяты з манаграфіяў населішч. Задача табліцы, яе пабудова і зьмест зьяўляюцца на нашу думку настолькі яснымі, што для свайго ўразуменьня табліца не патрабуе ніякіх дадатковых тлумачэньняў.

Табліца № 2. („Ральля“) зьяўляецца фактычна працягам першай. Задача яе даць у дынамічным разрэзе тэхніка-агранамічны і гаспадарчы аналіз спосабаў скарыстаньня асноўнага ужытку—ральлі. Даныя табліцы, паводле нашага разьліку, павінны дапамагчы высвятленьню

пытанняў, зьвязаных з сыстэмай ральніцтва і севазваротам. Матар'яламі для складаньня табліцы зьявіліся выключна даныя падворак. У іншым—табліца таксама не патрабуе тлумачэньняў.

Табліца № 3. („Аснаўныя сродкі вытворчасці“) імкнецца з аднаго боку даць натуральнае азначэньне сродкам вытворчасці (плошча будынкаў і лік галоў скаціны ў галовах дарослага быдла), а з другога, — грашовае. У сувязі з складаньнем гэтай табліцы неабходна заўважыць: а) *усе будынкі* зьведзены намі да чатырох катэгорыяў. Пры чым да будынкаў „*для сям'і*“ аднесены — хата і сенцы; да будынкаў, „*для скаціны*“ — ўсе хлявы; да „*гуманных*“ — пуны, ток ёўня, асець і да „*іншых*“ — клець, пограб, вараўня, лазьня і павець.

б) *Мёртвы інвэнтар* згрупаваны намі наступным чынам: інвэнтар „*для атрацоўкі глебы*“ — сохі, плугі, бароны, асыпнікі, каткі і сеялкі; *транспартны інвэнтар і зброя* — калёсы, сані, вазкі і зброя; інвэнтар „*для прыборкі ўраджая*“ — жаткі, сенакасілкі, малатарні, арфы, сартыроўкі і льномялкі; інвэнтар, „*для жыўв.лагадоўлі*“ — саломарэзкі, карнярэзкі, сэпараты і маслабойкі; „*прамысловы і інш. інвэнтар*“. Апрача гэтых груп мы вылучылі яшчэ адну — „*налепшаны інвэнтар*“, да якога залічалі зьязныя бароны, сеялкі, арфы і сартыроўкі, саломарэзкі і карнярэзкі, сэпараты, чыгунныя льномялкі.

Натуральнае азначэньне асобных відаў *жывога інвэнтару* зроблена ў галовах дарослага быдла; пры чым для пераводу намі скарыстаны звычайныя каэфіцыенты Ц. С. К. *для коняў*: дарослыя = 1,5; ад 1 г. — да дарослых = 0,5 і жарабаты да 1 году = 0,25; *для быдла*: каровы і быкі = 1,0; ад 1 году да дарослых = 0,5 і цяляты да 1 году = 0,125; *для авечак*: дарослыя = 0,1 і маладыя = 0,06; *для свіней*: дарослыя = 0,25 і парасяты (да 4-х месяцаў) = 0,05; для ўсіх *пташак* = 0,01.

У разьдзеле кошту жывога інвэнтару мы вылучылі асобна кошт маладняка; пры чым да апошняга адносілі: для коняў — жарабат да 1 году і „стрыгуноў“ ад 1 г. да рабочага ўзросту; для быдла — усю скаціну апрача кароў і быкоў; для свіней — парасят і падсвінкаў да 1 году. Такое сумарнае азначэньне, прынятае намі для маладняка, не павінна выклікаць спрэчак, калі ня імкнецца выйсці за межы спецыяльных за дач гэтага досьледу.

Ураўне, у табліцы № 3, мы маем агульны кошт усіх аснаўных сродкаў вытворчасці. Для чаго ад усей сумы кошту будынкаў, мёртвага і жывога інвэнтару адмаем кошт будынкаў „для сям'і“, разглядаючы тым самым апошнія, як прызначаныя для абслугоўваньня патрабаваньняў хатняй гаспадаркі, а не гаспадаркі-вытворчасці. Матар'яламі для гэтай табліцы зьявіліся выключна даныя падворак.

Запас працы і яе *Табліца № 4.* („Баянс працы“). Дзякуючы таму, што другім крытэрыем народна-гаспадарчай рацыянальна-разьмеркаваньне. насць вивучаемых зьявішч мы ўзялі зьмяншэньне аграрнай пералюдненасьці (першы крытэры — павялічэньне валавой прадукцыі), — неабходна было табліцу падліку працы ўкладаць па прынцыпу баянсавых табліц; іначай кажучы, даць, з аднаго боку, гадавы запас працы, а з другога — дэталёва разгорнуты малюнак скарыстаньня гэтага запасу на працягу году.

У пададзенай табліцы мы наўмысьля ўхіліся ад самага баянсаваньня, таму што лічылі спрэчным пытаньне аб тым, з якім запасам працы ў мэтах вивучэньня аграрнай пералюдненасьці трэба раўнаваць яе расходы. Звычайна, у гэтым выпадку бяруць *гадавы* запас працы ўсіх членаў сям'і. Але супроць гэтага можна высунуць цэлы шэраг матываў, сярод якіх два аснаўныя: 1) Выходзячы з сезоннасьці сельскай гаспадаркі і налічча ў ёй крытычных момантаў у працы (што ў працэсе разьвіцьця сельскай гаспадаркі можа быць паслаблена, але ня цалкам пераможана) — трэба лічыць не рэальнымі меркаваньні аб стопроцант. скарыстаньні гадовага запасу працы с. г. насельніцтва. Рэальным, калі не глядзець з пункту гледжаньня асобнай гаспадаркі, зьяўляецца баянсаваньне запасу і расходу працы толькі ў крытычны перыяд

2) Яшчэ больш ня рэальным зьяўляецца палажэньне, паводле якога ў запас працы ўключаюць і працу 10—13 гадовага хлапчука (або дзяўчынікі) і працу 60—65 гадовага дзеда; іначай кажучы, для селяніна даецца, як нармальны, 55-гадовы „працоўны стаж“. Тут ня месца шукаць прычын гэткай дзіўнай вытворча-эканамічнай і сацыяльнай устаноўкі, якая ня ужываецца пры аналізу аналёгічнай праблемы (беспрацоўя) у адношаньні іншых клясаў.

Для нас, пакуль што, даволі наяўнасьці спрэчнага характару ў пытаньні баянсу, каб гэтага баянсу ў табліцы не рабіць. Тым больш, што тэхнічнае баянсаваньне па нашай табліцы зьяўляецца вельмі простаю справай і можа быць выканана даволі хутка.

Пасьля гэтай агульнай заўвагі мы дазволім сабе затрымацца на асобных разьдзелах табліцы: 1) *гадавы запас працы* быў вылічаны звычайным спосабам: дзенны запас працы ўсей сям'і (пасля належнага пераводу па прынятых ЦСК каэфіцыентах) мы азначылі ў днях дарослага мужчыны (18—59 г.); далей, па матар'ялах манаграфіяў, шляхам выключэньня непрацоўных дзён (лік іх хістаўся паміж 80 і 90 днямі), падлічана колькасць працоўных дзён у годзе (280). Звычайнае множаньне ўсяго дзеннага запасу на лік працоўных дзён у годзе — дало гадавы запас усей працы. Тым жа спосабам была падлічана і „аснаўная“ праца, да якой мы аднеслі: працу мужчын 18—60 г. і працу жанч. 16—55 год.

Значна большыя цяжкасьці стаялі на шляху да поўнага падліку га-



давога расходу працы. Падворкі, як вядома, не давалі для гэтага непасрэдных даных. Трэба было ў часе распрацоўкі шукаць іншага укоснага спосабу. Лёгка зразумець, што гэты укосны спосаб павінен быў, з аднаго боку, абапірацца на масавыя даныя падворак, а з другога — на тыя перадачныя каэфіцыенты, якія можна было атрымаць праз належную апрацоўку даных бюджэтна-агранамічных. Такім чынам, практычна пытаньне ў першую чаргу ставілася так: якія элементы гаспадаркі могуць зьявіцца гэтымі перадачнымі зьвёньнямі? Зразумела, што гэтыя элементы павінны быць рознымі для розных галін г-кі.

Паколькі найбольшую цікавасьць і важнасьць прадстаўляюць сабой расходы працы на вытворчыя галіны: земляробства і жывёлагадоўлі, пастолькі на іх неабходна затрымацца ў першую чаргу. Для земляробства ў якасьці перадачнага элемента можна было ўзяць або плошчу, або валавы збор. Тэарэтычна разважаючы, другі элемент зьяўляецца, я быццам больш удзячным, таму што ён адбівае сабой затрату працы на фоне розьніцы тэхнікі, якая фактычна мае месца ў асобных групах сялянства.

Аднак, нашы вылічэньні каэфіцыэнтаў карэляцыі (па 51 гаспадарцы) не далі пераконваючых доказаў на карысьць гэтай устаноўкі. Мы пачалі з двух аснаўных палявых культурах (жыту і бульбе) падлічылі ступень карэляцыйнай сувязі паміж затратамі працы і плошчай, а таксама паміж затратамі працы і валавым зборам. Атрымалі для жыта:

$$r_1 = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}} = + \frac{766,83}{1052} = + 0,729 \pm 0,066 ;$$

$$r_2 = + \frac{32178,2}{44362} = + 0,725 \pm 0,067$$

Як бачым, карэляцыйная сувязь паміж плошчай і затратамі працы ( $r_1$ ) і паміж валавым зборам і тымі-ж затратамі ( $r_2$ ), амаль што, адналькава.

Крыху большае разыходжаньне (што і трэба было чакаць) мы бачым паміж гэтымі-ж каэфіцыентамі, калі возьмем больш інтэнсыўную культуру — бульбу. Для апошняй атрымліваем гэтакія вынікі:

$$r_1 = \frac{+ 388,138}{540} = + 0,719 \pm 0,068$$

$$r_2 = \frac{+ 473580,5}{627140} = + 0,755 \pm 0,061$$

Ня глядзячы на некаторыя перавагі валавога збору мы ўсё-ж перадачным элементам узялі плошчу, таму што ў вылічэньні расхода працы на земляробства не жадалі ўводзіць дуалізму, які няухільна утварыўся дзякуючы немажлівасьці вылічыць расходы працы для садоўніцтва і жывёлагадоўлі па валавому збору.

Далей мы заўважылі, што колькасьць працы на адзінку засяўной плошчы, пры павялічэньні апошняй на адну гаспадарку, памяншаецца. Паколькі гэты факт ня толькі не супярэчыў адпаведным тэарэтычным меркаваньням, а наадварот, вельмі добра іх падмацоўваў і ілюстравваў, пастолькі каэфіцыенты затрат працы мы мусілі належным чынам дыферэнцыраваць. Урэшце рэшт, на падставе нашых бюджэтна-агранамічных даных мы атрымалі наступную табліцу каэфіцыентаў:

На 0,01 гэкт. засеву расходуюцца дзён працы: 1).

I. Калініншчына.

Жыта			Яр. пшаніца	Ячмень		Проса		Грэчка		Бульба		Лён	Капюшына	Віка	Гарод	Сенажаць	
да 1 гэкт. засеву	1—1,5 г.	6. 1.5 г.		да 0,7 гэкт. засеву	6. 0.7 г.	проса	авёс	да 1,0 гэкт. засеву	6. 1,0 г.	ярыца	да 0,5 гэкт. засеву						6. 0.5 г.
0,28	0,25	0,20	0,28	0,27	0,26	0,28	0,18	0,17	0,15	0,28	0,58	0,54	0,92	0,18	0,23	1,07	0,09

II. Бабруйшчына.

Жыта		Яр. пшан.	Ячмень	Проса	Авёс		Грэчка		Бульба		Лён	Капюшына	Віка	Гарод	Сенажаць		
да 1,0 гэкт. засеву	6. 1,0 г.				да 0,2 гэкт. засеву	6. 0,2 г.	да 0,25 гэкт. засеву	6. 0,5 г.	да 0,25 гэкт. засеву	6. 0,25 г.						ярыца	да 0,5 гэкт. засеву
0,28	0,23	0,36	0,26	0,36	0,36	0,21	0,17	0,21	0,17	0,28	0,60	0,57	1,10	0,18	0,25	1,00	0,14

Гэтыя каэфіцыенты і плошча засеву з падворак зьявіліся падставай для вылічэньня затрат працы па земляробству.

Для атрымання належных лічбаў расхода працы па жывёлагадоўлі мы за пераходны элемент узялі галаву дарослага быдла і для асобных відаў скаціны падлічылі, колькі дзён працы аддаецца гаспадаркай для яе дагляду. Тут таксама мы заўважылі, што пры павялічэньні ў г-цы колькасьці галоў тэй альбо іншай скаціны — расход працы на адну галаву памяншаецца. Праўда, фактычна розьніца атрымалася тут значна меншая, чым мы чакалі. У выніку ўсіх вылічэньняў па тых жа бюджэтна-агранамічных даных мы атрымалі гэтакія каэфіцыенты.

1) Усеоды пры вылічэньнях працы прыняты дзесяцігадзінны працоўны дзень.

Расходуецца на 1 галаву дарослага быдла (перавадную) дзён працы за год:

	У конях		У быдле		у авечках	у свіннях	у птушках
	да 1 галавы на гаспад.	б. 1 галавы	да 2-х гал. на гаспад.	б. 2 галоў			
Калініншчына . . . . .	31	25	22	20	18	50	40
Бабруйшчына . . . . .	46 <sup>1)</sup>	38	22	18	16	55	33

Гэтыя каэфіцыенты разам з адпаведнымі данымі табліцы № 3 і з'явіліся падставай для падліку працы па жывёлагадоўлі.

Цікава зазначыць, што нададзеная таблічка дае вельмі яркае ўяўленне адноснай праца—інтэнсіўнасці розных галін жывёлагадоўлі.

Розныя працы, агульныя для ўсёй гаспадаркі, маглі быць вылічаны толькі сумарна. Пры чым па бюджэтным даным мы ўстанавілі агульны для ўсёй г-кі расход, які для Калініншч. атрымаўся — 80 дз. на кожную гаспадарку, а для Бабруйшчыны = 60 дз. Гэтыя лічбы былі і ўведзены ў адпаведныя месцы табліцы.

Для вылічэння расхода працы на хатнюю гаспадарку было спачатку падлічана, колькі прыходзіцца гэтай працы на 1 душу сям'і. Атрымаліся лічбы: для Калініншчыны—30 дзён у год, а для Бабруйшчыны—25 дзён. Далей, скарыстаўшы гэтыя каэфіцыенты і адпаведныя даныя падворак, былі запоўнены належныя графы табліцы. Графы найму і прадажу працы атрыманы шляхам непасрэднай апрацоўкі даных падворак.

Урэшце важным з'яўлялася дзедацца аб ступені дакладнасці ужытага намі спосабу вылічэння, асабліва ў частцы вызначэння прынятых каэфіцыентаў. Найлепшым і бяспрэчным крытэрыем для гэтага было параўнанне нашых каэфіцыентаў з такімі-ж каэфіцыентамі, толькі вылічанымі на падставе рахунковых запісаў. На жаль, усе захаваныя ў нас да адпаведных гадоў запісы (для адпаведных раёнаў), покуль што не далі патрэбных матар'ялаў, дзякуючы няскончанасці іх апрацоўкі належнымі ўстановамі (Ц.С.К.Б. і Н. Д. I-т).

Валавая прадукцыя ад сельскай г-кі

Табліца № 5 („Валавая прадукцыя“) прадстаўляе таксама значныя цяжкасці пры яе ўкладанні. „Вызначэнне параўнаўчага узроўню прыбытку розных груп сельніцтва з'яўляецца непераможнай цяжкасцю“, і далей

<sup>1)</sup> Высокая лічба на догляд за канямі глумачыцца значным скарыстаннем іх у ізвозу і лясных промыслаў.

„у першую чаргу гэта датычыцца сялянскай поўнатуральнай г-кі“<sup>1)</sup>. Вось чаму ня будзе дзіўным, калі многія моманты праробленай намі працы па складанню гэтай табліцы, выклікаюць (дзякуючы іх няяснасці, або памылковасці) крытыку і папрскі ў недакладнасці саміх даных.

Гэтага, тым больш можна чакаць, таму што мы ня збіраемся ў даным месцы даваць больш-менш поўную аргументацыю па пытанню аб валавой прадукцыі, а абмяжоўваемся толькі самымі неабходнымі заўвагамі. Мала таго, самім глумачэнням будзе нададзены схематычны, абрывачны і дагматычны характар, таму што іх мэта чыста інфармацыйная: дапамагчы ўразумець табліцу з боку прыняцця, які закладзены ў яе аснову, а таксама і з боку ужытых пры яе ўкладанні спосабаў і тэхнічных прыёмаў.

Табліцу № 5 мы імкнуліся пабудаваць такім чынам, каб з пачатку, па асобных галінах падлічыць *валавую прадукцыю V* ад усяе сельскае г-кі па данай сацыяльна-эканамічнай групе і пасёлку, затым атрымаць кошт насення (а) і кошт рамонту і амартызацыі аснаўных сродкаў вытворчасці (b); і, ўрэшце, шляхам здымання ад V сумы (a + b) атрымаць тое, што звычайна завецца „умоўна-чыстым прыбыткам“, а больш дакладна: ачышчанай валавой прадукцыяй.

Першае, што паўстае пры ужыванні такога спосабу складання табліцы гэта—разуменьне саміх катэгорыяў: валавая прадукцыя і ачышчанае валавае прадукцыя. Застановімся спачатку на прынятым намі разуменьні першай катэгорыі—валавае прадукцыя.

Як вядома, у Маркса ёсць катэгорыя, якая тэрміналагічна вельмі нагадвае назву „валавая прадукцыя“ гэта—„валавая выручка, альбо валавы прадукт“. Паколькі слоўнае падабенства часамі бывае прычынай тэарэтычнай і практычнай блытаніны, мы дазволім сабе напамніць, што для Маркса „Валавая выручка, або валавы прадукт—гэта ўвесь перавытвораны прадукт“. Пры чым „валавая выручка прыроўніваецца да матар'яльных элементаў, якія утвараюць сталы і зменны капітал, плюс матар'яльны элементы дадатковага прадукту, у якіх прадстаўлены зыск і рэнта“ толькі тады „калі разглядаць прадукт не асобнага капіталу, а ўсяго грамадзкага капіталу“<sup>2)</sup> (падкрэслена мной Я. К.).

Іначай кажучы, формула: валавая выручка = (c + v + m)—можа лічыцца запраўднай тады, калі элементы правага боку раўнання вылічаюцца асобна і непасрэдна для ўсяе народнае гаспадаркі, як адзінага і арганічнага цэлага ( $\Sigma c + \Sigma v + \Sigma m$ ).

У кожным разе валавая выручка не з'яўляецца звычайнай сумай усіх (c + v + m), якія вылічаюцца самастойна і незалежна для кожнай галінына роднай г-кі, а тым больш для асобных вытворчых адзінак (прад-

<sup>1)</sup> Основные вопросы экономики СССР в таблицах и диаграммах; отд. IV таб. 1—22  
<sup>2)</sup> К. Маркс: „Капітал“ т. III ч. II, стар. 369 (рэд. Базарова і Степанова).

приємстваў). У апошнім выпадку мы мелі-б нешта іншае, што можна азначыць сымбалам:  $\sum_n (c + v + m)$ , дзе „п“ лік усіх асобных прадпрыемств. якія складаюць народную г-ку. Гэта велічыня, як правіла, зьяўляецца большай ад першай („валавая выручка, або валавы прадукт“) і атрымала назву валавой прадукцыі.

„Як эканамічная катэгорыя (падкарэслена мной Я. К.) валавая прадукцыя адбівае сабой не рэальны па кошту аб'ём вытворчасці, не валавую каштоўнасць, а толькі суму коштаў канкрэтных тавараў, якія паступілі на рынак ад асобных гаспадарак, пры чым частка гэтых тавараў зноў і зноў знаходзіць вытгорчае далажэнне ў народнай г-цы“<sup>1)</sup>. І там жа: „у адношанні асобнай гаспадарчай адзінкі (напр. прамысловага прадпрыемства) валавая прадукцыя разумеецца, звычайна, як сума кошту выпрацаваных гатовых вырабаў і поўфабрыкатаў (як з сваёй, гэтак і з купленай сыравіны) бяз тых, якія пайшлі ў далейшую перапрацоўку ў тым-жа прадпрыемстве, або спажытых у яго вытворчасці“<sup>2)</sup>.

Такім чынам, ужытая намі катэгорыя „валавая прадукцыя“ зьяўляецца чыста лічбавай статыстычнай велічынёй і больш менш правільна адбівае толькі рух вытворчасці, але не яго рэальную велічыню“<sup>3)</sup>.

Пададзенымі вытрымкамі мы азначылі прыроду і агульны характар ужытага намі паняцця—валавая прадукцыя. Лёгка заўважыць, што апошняе па сутнасці зьяўляецца ні чым іншым, як валавым прыбыткам праф. Е. Лаура, які кажа, што „Пад валавым прыбыткам прадпрыемства, або якой небудзь яго галіны разумеюць канчатковы валавы прыбытак (Einkdrohertrag), г. зн. тое, што перадаецца гэтым прадпрыемствам, або яго галінамі, для продажу, спажываецца ў сям'і гаспадара, аддаецца на ўтрыманьне працуючых у г-цы і г. д.“ і далей: „да сутнасці паняцця валавы прыбытак адносіцца тое, што яго велічыня вылічаецца без адліманья выдаткаў, якія неабходны для яго атрымання“ (падкарэслена мной Я. К.)<sup>4)</sup>.

У далейшым Лаур дае падрабязны пералік усіх частак, якія ўваходзяць у „склад валавога прыбытку с.-г. прадпрыемства“. Мы ня будзем прыводзіць гэтага пераліку, а толькі адзначым, што прынятае намі паняцце—валавая прадукцыя—адозьніваецца ад валавога прыбытку Лаура толькі тым, што ў нас у склад валавой прадукцыі ўключан кошт уласнага насення. Але нам здаецца, што адсутнасць гэтага апошняга ў Лаўра

<sup>1)</sup> Б. С. Э. т. VIII „Валавая прадукцыя“, стар. 665.

<sup>2)</sup> Ibidem стар. 664. Амаць што, у тых жа словах даецца азначэнне валавой прадукцыі і ў „Основных вопросах экономики СССР“ (отдел III табл. 4—12): „Под валовой продукцией понимается вся сумма производственных ценностей всеми отдельными хозяйствами за вычетом переданных в переработку в тех-же заведениях“.

<sup>3)</sup> „Основные вопросы экономики СССР“ отд. III табл. 4—12.

<sup>4)</sup> Д-р Е. Лаур: „Введение в экономию сельского х-ва“ стар. 168.

зьяўляецца няправільным і супярэчыць нават вышэй пададзенаму палажэнню самага Лаура: „без адманья выдаткаў“.

З другога боку, ня можна было прыняць цалкам і гэты канцэпцыі ў адношанні да валавой прадукцыі („dochód brutto“), якую падае д-р В. Панікоўскі ў сваёй спецыяльнай на гэту тэму працы, дзе ён да валавой прадукцыі апрача насення сваёй гаспадаркі залічае: кошт сваёй конскай цягавай сілы і кошт гною ад прадукцыйнай жывёлы („od inw. uzytkowego“)<sup>1)</sup>.

У выніку мы застанавіліся на наступным складзе валавой прадукцыі ад сельскай г-кі: а) усе праданыя прадукты г-кі; б) усе прадукты спажытыя ў хатняй г-цы працуючай сям'ёй; в) насенне сваёй гаспадаркі, г) натуральнае павялічэнне аснаўных сродкаў вытворчасці і зваротных сродкаў і д) кошт цягавай конскай сілы, якая пайшла на абслугаваньне патрэб сям'і.

Нам думаецца, што пададзены склад валавой прадукцыі („валового дохода“, „дохода brutto“), у найбольшай меры адказвае сутнасці самой катэгорыі—валавая прадукцыя, паколькі ў паданым намі яе складзе, з аднаго боку, адсутнічаюць тыя прадукты, якія перайшлі ў іншыя галіны г-кі (кармы, гной, цягавая сіла і інш.), а з другога боку, ня выкінуты такія запраўдныя выдаткі г-кі, як насенне.

Насенне ня можна прыроўніваць да кармоў, гною і г. д. і разглядаць яго, як прадукт, які ідзе на далейшую апрацоўку. Насенне зьяўляецца зусім гатовым прадуктам і нікуды з галіны земляробства не пераходзіць, у гэты час як кармы ад земляробства пераходзяць у жывёлагадоўлю; цягавая сіла і гной ад жывёлагадоўлі—да земляробства і г. д.)<sup>2)</sup>

Катэгорыя—ачышчанае валавое прадукцыя—не патрабуе вялікіх тлумачэнняў, паколькі яна ў нас зьяўляецца ў выніку звычайнага адманья ад валавой прадукцыі кошту насення і кошту ўтрыманья аснаўных сродкаў вытворчасці.

Калі апошня 2 вялічыні разглядаць (у прыстасаванні да асобнага прадпрыемства), як матар'яльныя элементы сталага капіталу (с), то ачышчанае валавое прадукцыя можа да некаторай ступені лічыцца за матар'яльны элемент зьменнага капіталу і дадатковай вартасці (v + m). Тым самым велічыня ачышчанае валавое прадукцыі набывае надворны выгляд валавога прыбытку (валавая выручка—„с“).

Аднак, як кажуць, падабенства ня ёсць аднолькавасць, таму што толькі валавы прыбытак запраўды = (v + m) = заробковай плаце + зыск

<sup>1)</sup> Dr. Waclaw Ponikowski: „Dochód czustu i jego składowiki“... стар. 61.

<sup>2)</sup> Праф. Г. А. Студенский прапануе да валавога прыбытку адносіць і кармы (разам з насеннем), таму што „гэтыя элементы выдаткаў заўсёды бяруцца з прыбытку працягнутага с.-г. году і павінны далучацца да зваротнага капіталу, а тым самым уваходзіць у валавы прыбытак. Яны ня робяць простага пераходу с рук у рукі, але працягваюць праз вытворчы зварот“ (Проблемы экономики и географии сельск. х-ва, стар. 31).

+ рэнта. Ачышчаная валавая прадукцыя зьяўляецца велічынёй большай (для асобнага прадпрыемства) на тую частку рыначнай прадажы, які ідзе па лініі далейшага вытворчага спажываньня. Таму і падмену адной катэгорыі другой трэба лічыць непажаданай, ня гледзячы на некаторыя для гэтага падставы.

Вызначаная намі катэгорыя—ачышчаная валавая прадукцыя—вельмі нагадвае часта ужываемы ў расійскай літаратуры—„умоўна-чысты прыбытак“<sup>1)</sup>. Аднак, мы ўхіліліся ад ужываньня і гэтага паняцьця дзякуючы яго нездавальняючай дакладнасьці: назва—„чысты прыбытак“ (хай сабе „умоўны“), асацыіруе гэта паняцьце з запраўдным чыстым прыбыткам, які зьяўляецца ў запраўднасьці дадатковай вартасьцю, якая рэалізуецца капіталам і павінна быць падзелена з землеўласьнікамі, і вымерваецца гэтай дадатковай вартасьцю дадатковы прадукт“<sup>2)</sup>.

Калі для сялянскіх гаспадарак захоўваць гэта-ж разуменьне чыстага прыбытку, то тады для падаўляючай іх большасьці—фактычна атрымліваемы імі прыбытак у меншай меры характарызуецца наяўнасьцю ў іх „чыстага прыбытку“ і ў большай—зарабковай платой. Восць чаму і назваць цялага (зарабковая плата + чысты прыбытак) па адной з гэтых складаных частак, тым больш найменшай,—не зьяўляецца, на нашу думку, удачай.

Пасьля пададзеных беглых заўваг наконт ужытых катэгорыяў неабходна застанавіцца на практычных прыёмах, якія былі скарыстаны намі пры ўкладаньні самой табліцы.

Тэхніка вылічэньня валавой і ачышчанай валавой прадукцыі сельскай гаспадаркі праводзілі патэй-жа схэме, якую скарысталі для табліцы № 4 („Праца“). Тут, як і там, падставай зьяўляліся, з аднаго боку, матар’ялы падворак, а з другога—даныя рахункова-агранамічных аналізаў. Пры чым апошнія таксама скарыстаны былі для двух патрэб: вылічэньня каэфіцыентаў карэляцыі і вылічэньня перадатачных, нарматыўных каэфіцыентаў. Аднак паколькі ў працэсе выкананьня самой працы паўставалі свае, часамі новыя дэталі, пастолькі ня шкодзіць разгледзіць складаньне табліцы з тэй-жа падрабязнасьцю, што і № 4.

Валавая прадукцыя раллінітва вылічана наступным чынам: спачатку, па 51 галоўнай кнізе, для кожнай культуры была падлічана валавая прадукцыя, затым для тых-жа культур выпісаны засяўныя плошчы і валавыя зборы зярна, або клубней (для лёну—сума сям’я і валакна).

<sup>1)</sup> „Умоўна-чысты“—не ў разуменьні школы праца-спажывецкага балянсу; для прыхільнікаў гэтай школы: ачышч. валав. прадукц.—чыстаму прыбытку (прыбытак ад працы).

<sup>2)</sup> К. Маркс. *ibidem* стар. 369.

Далей, на падставе гэтых даных па вядомай ужо формуле

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

для трох аснаўных культур (жыта, бульбы і аўса) была вылічана ступень карэляцыйнай сувязі паміж: валавой прадукцыяй і засяўной плошчай, валавой прадукцыяй і валавым зборам зярна (клубней).

Атрымалася: для жыта— $r_1 = +0,692 \pm 0,074$ ;  $r_2 = 0,874 \pm 0,033$ ; для аўса— $r_1 = +0,641 \pm 0,084$  і  $r_2 = +0,679 \pm 0,077$ ; для бульбы— $r_1 = +0,826 \pm 0,045$  і  $r_2 = +0,820 \pm 0,047$ , дзе  $r_1$ —каэфіцыент карэляцыі паміж валавой прадукцыяй і засяўной плошчай, а  $r_2$ —паміж тэй жа валавой прадукцыяй і валавым зборам зярна (клубней).

Пададзеныя каэфіцыенты перш за ўсё сьведчаць аб вялікай карэляцыйнай сувязі валавой прадукцыі з абодвымі элемэнтамі, а затым аб адносна большай дакладнасьці валавога збору ў якасьці перадатачнага элемэнта. Таму мы і ўзялі валавы збор за падставу пры вылічэньнях нарматыўных каэфіцыентаў, якія ўрэшце атрыманы намі ў наступным выглядзе:

На 1 цэнтнер валавога збору зярна (клубней) прыходзіцца рублёў валавой прадукцыі.

I. Калініншчына

Жыта	Яр. пшан.	Ячмень	Авёс						Грэчка	Ярыца	Бульба	Лён	На 0,01 гэкт. вал. прад. (рублёў)			
			Проса	Грэчка	Ярыца	Бульба	Лён	Капшчына					Выка	Гарод		
да 15 цэнт. збору	да 15 цэнт. збору	да 1,5 цэнт. збору	да 1,5 цэнт. збору	да 8 цэнт. збору	да 8 цэнт. збору	да 7 цэнт. збору	да 7 цэнт. збору	Грэчка	Ярыца	Бульба	Лён	Капшчына	Выка	Гарод	да 0,1 г.	да 0,1 г.
5,1	4,5	5,1	4,8	3,6	2,7	3,6	1,5	1,8	2,4	4,5	1,72	9,0	1,4	0,4	2,1	1,4

II. Бабруйшчына

Жыта	Яр. пшаніца	Ячмень	Авёс						Грэчка	Ярыца	Бульба	Лён	На 0,01 гэкт. вал. прад. (руб.)				
			Проса	Грэчка	Ярыца	Бульба	Лён	Капшчына					Выка	Гарод			
да 20 цэнт. збору	да 20 цэнт. збору	да 1,7 цэнт. збору	да 1,7 цэнт. збору	да 10 цэнт. збору	да 10 цэнт. збору	да 10 цэнт. збору	да 10 цэнт. збору	Грэчка	Ярыца	Бульба	Лён	Капшчына	Выка	Гарод	да 0,1 гэкт.	да 0,1 гэкт.	
3,6	3,9	4,2	3,6	2,4	3,6	1,2	2,1	2,4	3,3	0,36	0,48	9,6	8,4	1,1	0,3	3,0	1,2

Гэтыя каэфіцыенты, разам з валавымі зборамі, атрыманымі з падворак, і далі мажлівасьць вылічыць валавую прадукцыю земляробства.

(Прадукцыя сенажаці ў падлік не ўвайшла таму, што ўся яна, паводле нашых даных, не зьяўляецца „канчатковым“ прадуктам).

Пры вылічэнні валавой прадукцыі ад жывёлагадоўлі намі таксама спачатку была знойдзена карэляцыйная сувязь паміж валавой прадукцыяй і коштам жывёлы і паміж В. прад. і колькасцю жывёлы ў галовах да рослага быдла. Належныя вылічэнні былі зроблены толькі для двух аснаўных відаў прадукцыйнай жывёлы: быдла і свіней. Атрыманыя каэфіцыенты маюць гэты выгляд:

$$\text{для быдла } -r_1 = +0,601 \pm 0,091 \text{ і } r_2 = +0,603 \pm 0,091$$

$$\text{для свіней } -r_1 = +0,408 \pm 0,119 \text{ і } r_2 = +0,446 \pm 0,112$$

дзе  $r_1$ —карэляцыя паміж валавой прадукцыяй і колькасцю галоў, а  $r_2$ —паміж вал. прад. і коштам жывёлы. І тыя і другія каэфіцыенты атрымаліся вельмі нізкімі, але ўсё-ж  $r_2$  крыху лепшым, чаму нішэйпададзеныя нарматыўныя каэфіцыенты і устаноўлены былі ў прыстасаванні да кошту

На 1 руб. кошту жывёлы прыходзіцца руб. валав. прадукцыі:

I. Калініншчына.

Быдла			Авечкі			Сьвіньні			Птушкі		
Пры кошту на адну гаспадарку											
да 75 р.	76—100	б. 100	да 20 р.	21—30	б. 30 р.	да 20 р.	21—35	б. 35	да 3 р.	3, 1—6	б. 6, 1 р.
2,3	1,5	1,4	1,5	1,2	0,9	2,7	3,7	4,2	3,7	2,8	2,1

II. Бабруйшчына.

Быдла			Авечкі			Сьвіньні			Птушкі		
Пры кошту на адну гаспадарку											
да 75 р.	76—100	б. 100 р.	да 20 р.	21—30	б. 30 р.	да 40 р.	41—80	б. 80 р.	да 2,5 р.	2,6—5	б. 5
1,7	1,5	1,0	1,3	1,2	0,7	3,0	1,6	1,0	3,0	4,5	3,3

Далейшая праца па запаўненню саміх табліц ішла ў тым-жа самым парадку.

Каб скончыць пытаньне аб вылічэнні валавой прадукцыі ад сельскай г-кі нам застаецца толькі дадаць, што валавая прадукцыя ад коняў узятая ў складзе: кошту конскай працы для сям'і і прыросту кошту саміх коняў (канягадоўля). Кошт конскай працы па Калініншчыне атрымаўся роўным 20 р. на сям'ю, а па Бабруйшчыне—10 р. Прырост кошту коняў

вылічан на 1 руб. усяго іх кошту і атрымаўся аднальковым для Калініншчыны і для Бабруйшчыны: пры кошту коняў да 200 р. (на г-ку)=0,1 р.; пры кошту большым 200 руб. = 0,05 р.

Каб вылічыць ачышчаную валавую прадукцыю трэба было раней атрымаць кошт насення і кошт утрымання аснаўных сродкаў вытворчасці. Кошт насення даў вельмі высокую карэляцыйную сувязь з валавой прадукцыяй ральніцтва, чаму перадатчны каэфіцыент быў вылічан, як процант да гэтай прадукцыі: для Калініншчыны—29%, а для Бабруйшчыны—31%.

Значна большы разнабой далі атрыманыя намі процанты рамонту і амартызацыі: для будынкаў па Калініншчыне ён складаў—10%, а па Бабруйшчыне—7%; для мёртвага інвентару: па Калініншчыне—15%, а па Бабруйшчыне—20%. Аднак, для далейшых вылічэнняў мы прынялі ўсё-ж гэтыя рэальныя каэфіцыенты, а не нарматыўныя з даведнікаў. Праз ужываньне ўсіх паданых каэфіцыентаў і даных падворака былі і запоўнены адпаведныя графы табліцы.

Пасьля гэтага для атрымання ачышчанай валавой прадукцыі заставаўся толькі выканаць звычайную працу адыманьня па формуле:  $A=V-(a+b)$ , дзе  $A$ —ачышч. вал. прад.;  $V$ —валавая прадукцыя;  $a$ —кошт насення і  $b$ —кошт утрымання аснаўных сродкаў вытворчасці.

Табліца № 6 („Выдаткі г-кі ў сувязі з землеўпарадкаваньнем“) цалкам складзена па даных падворака і для свайго разуменьня не патрабуе ніякіх тлумачэнняў.

Такім чынам, мы даволі падрабязна высветлілі галоўныя моманты распрацоўкі, звязаныя з укладаньнем аснаўных матар'ялаў у пададзеныя ніжэй табліцы. Але наша інфармацыя была-б няпоўнай, калі-б у дадатак мы не адзначылі, што побач з працай па укладаньню табліц намі вялася і апрацоўка напалосных даных.

Гэтыя апошнія мы імкнуліся скарыстаць, з аднаго боку, для больш дакладнага вывучэння пытаньняў севазвароту, а з другога—для вырашэння праблемы разьмеру пасёлкаў.

Каб атрымаць даныя і для таго і для другога намі складзена была спецыяльная картка, якая часткова запаўнялася непасрэдна з блянку бюджэтна-агранамічнага апісаньня (табл. № 10), а часткова—з галоўнай кнігі рахункова-агранамічнага аналізу. Дзякуючы невялікаму памеру карткі, прыводзім яе ў запраўдным, арыгінальным выглядзе, чым і пазбаўляемся неабходнасьці даваць далейшыя аб ёй тлумачэнні. (узор карткі гл. на 70 стар.).



што адсоўваем разгляд думак О. Сыцпаненкі і раней пазнаёмімся з прыняццямі, метадам і здабыткамі школы праф. Чайнава. Паспрабуем зрабіць гэта ў максімальна сьціслай форме.

Тэорыя і мэталі тупае ў дваякім выглядзе: з аднаго боку, яно зьяўляецца школай праф. А. В. Чайнава зброяй сацыяльнай палітыкі і канкрэтызуецца, як „мерапрыемствы, якія накіраваны на разьмеркаваньне зямельных плошчы дзяржавы паміж карыстальнікамі зямлі і на заснаваньне умоў і форм гэтага карыстаньня“; з другога боку, землеўпарадкаваньне — „утварэньне новай формы разьмяшчэньня і канфігурацыі зямельнай плошчы колькасна вызначанай і адданай ужо яе карыстальніку і выдзяляемай у прыроду“. Пры чым задачай землеўпарадкаваньня пры другім яго разуменьні зьяўляецца „адшуканьне найбольш дасканалых і агрыкультурна-тэхнічных сэнсе разьмяшчэньня ўжыткаў гаспадаркі вызначанай па свайму разьмеру плошчы і ў даных канкрэтных умовах“<sup>1)</sup>.

Для распрацоўкі праблемы эфэкта праф. Чайнаў бярэ разуменьне землеўпарадкаваньня толькі ў другім яго азначэньні і задаецца мэтай „колькасна вызначыць тую эканамічную карысьць, якую дае гаспадарцы больш дасканалая арганізацыя яе тэрыторыі“<sup>2)</sup>.

Такім чынам, выходная пазыцыя ўсёй Чайнаўскай школы зусім выразная, а навуковыя вымаганьні і задачы зусім дакладна акрэсьлены і канкрэтызаваны, як адшуканьне мэтаду для вызначэньня „прыватна-гаспадарчага эфэкту рацыянальнай арганізацыі тэрыторыі асобнай гаспадаркі“ (падкрэсьлена мной Я. К.)<sup>3)</sup>

Шалім эфэкту землеўпарадкаваньня ў тым выпадку, калі яно ўжо праішоў і калі г-ка пры новых формах арганізацыі зямельнае тэрыторыі пражыла ўжо пэўны час для праф. Чайнава рэч „зусім нескладаная“ і лёгкая<sup>4)</sup>. Для гэтага яму даволі праз „зьлічэньне галоўных кніг рахункаводзтва гаспадаркі да і пасья землеўпарадкаваньня“ падлічыць велічыню прыросту зямельнае рэнты, а потым праз звычайную капіталізацыю гэтай апошняй атрымаць павялічэньне цаны зямлі.

Уся апэрацыя ў рэшце рэшт можа быць выканана па формуле:<sup>5)</sup>

$$y = x_2 - x_1 = \frac{B - A_2}{0,0p} - \frac{B - A_1}{0,0p} = \frac{A_1 - A_2}{0,0p} = \frac{\alpha}{0,0p}$$

у гэтай формуле:  $y$  — павялічэньне цаны зямлі;  $x_2$  і  $x_1$  — вартасьць зямлі пасья і да землеўпарадкаваньня;  $B$  — валавы прыбытак г-кі;  $A_2$  і  $A_1$  — выдаткі г-кі пасья і да землеўпарадкаваньня;  $0,0p$  — звычайны процант на капітал;  $\alpha$  — павялічэньне рэнты гаспадаркі.

<sup>1)</sup> „Методы количественного учета эффекта землеустройства“, стар. 6.

<sup>2)</sup> ibidem стар. 5.

<sup>3)</sup> ibidem стар. 7.

<sup>4)</sup> ibidem стар. 11.

<sup>5)</sup> ibidem стар. 9.

Апрача гэтага, абсалютнага паказчыку (павялічэньня цаны зямлі) праф. Чайнаў прапануе яшчэ два адносных паказчыкі: 1) па мэтаду вылічэньня  $\alpha$  на землеўпарадкаваўчы капітал ( $x = \frac{\alpha}{K} \cdot 100$ ) і 2) па мэтаду параўнаньня прыросту цаны зямлі з выдаткамі на землеўпарадкаваньне

$$y = \frac{\alpha}{K \cdot 0,0p}$$

Аднак, квінт-эсэнцыя Чайнаўскай школы ня ў гэтым, апостарыёрным падліку эфэкта землеўпарадкаваньня. Школа імкнецца „вызначыць маглівы эфэкт толькі яшчэ запражтаванага для будучыні землеўпарадкаваньня“<sup>1)</sup> Па думцы самага праф. Чайнава, гэты эфэкт у выніку павінен быць дадзены, як эфэкт эканамічны. Але разам з тым вылічэньне апошняга цалкам ставіцца ў залежнасьць ад папярэдняга азначэньня тэхнічнага эфэкта (у натуральных адзінках), які зводзіцца да яшчэ больш простага задачы — вылічэньня сярэдняй адлегласьці, па якой „у працэсе эксплёатацыі гаспадаркі даводзіцца перасоўвацца сярэдняй адзінцы ўсёй кладзі, якая перамяшчаецца ў гаспадарцы“.

Праблема сярэдняй адлегласьці зьяўляецца асяродкавай ідэяй школы праф. Чайнава. І трэба згадацца з тым, што дзякуючы гэтаму ні адно пытаньне навукі аб землеўпарадкаваньні так дасканалы не распрацавана, як пытаньне аб сярэдняй адлегласьці. Школа асобна вывучае: а) сярэдняю адлегласьць палёў ад сядзібы (матэматычная адлегласьць); б) сярэдняю адлегласьць пуда грунту ад сядзібы (гаспадарчая адлегласьць). Далей адрозьнівае гаспадарчую адлегласьць рэальную ( $S$ ) і ідэальную ( $S_0$ ), а апошнюю падзяляе на: 1) матэматычную ідэальную ( $S_0 = \sqrt{\frac{P}{\pi}}$ ) і 2) практычную ідэальную ( $x_1 = S_0 f$ ), дзе  $f$  — каэфіцыент землеўпарадкаваньня, якая прынята за ідэальную (напр. для квадрату:  $f = 1,3$ ).

Мала гэтага, у вылічэньне эфэкта ўводзіцца яшчэ большыя удакладненьні: вызначаецца каэфіцыент уладжанасьці ўнутраных транспартных сувязей ( $K$ ) і каэфіцыент якасьці дарог ( $l$ ). Урэшце рэшт для азначэньня чакаемага эфэкту землеўпарадкаваньня даецца наступная формула:<sup>2)</sup>

$$\alpha = \frac{(S_1 \cdot K_1 \cdot l_1 - S_2 \cdot K_2 \cdot l_2) \cdot M \cdot v \cdot i}{0,0p}$$

у гэтай формуле, апрача вядомых ужо сымбалаў:  $M$  — агульная маса памяншэньня транспартнай працы (тэхнічны эфэкт);  $v$  — кошт пуда-варсты

<sup>1)</sup> ibidem стар. 11.

<sup>2)</sup> ibidem стар. 32.

кладзі; і — эмпірычны каэфіцыент неадпаведнасьці ўзятых лічбаў да запраўдных.

Мы схэматычна, але даволі поўна акрэсьлілі выходныя пазыцыі праф. Чаянава, канкрэтызаваўшы тую задачу, якую ён ставіць перад сабой у сувязі з праблемай эфэктнага землеўпарадкаваньня і ўрэшце пазнаёмлілі з сутнасьцю мэтаду, які ужываецца ім для разьвязаньня гэтай задачы.

Іншыя аўтары звычайна падзяляюць погляды праф. Чаянава і ня ўносяць нічога прынцыпова новага ў тэорыю і мэтодыку колькаснага падліку эфэктнага землеўпарадкаваньня: яны даюць толькі або большую дэталізацыю і канкрэтызацыю пададзеным ідэям, або шукаюць больш лёгкага спосабу для практычнага падліку чакаемага эфэктна, або ўрэшце больш шырока і грунтоўна апрацоўваюць матэматычны бок праблемы. Вось чаму задача далейшага агляду належнай літаратуры спрашчаецца і нам фактычна застаецца затрымацца толькі яшчэ на поглядах О. Сьцепаненкі, паколькі апошні праблему аб эфэктна землеўпарадкаваньня імкнецца паставіць у іншую роўніцу параўнача з „Чаянаўскай школай“ (прынамсі так думае сам аўтар).

Пытаньне аб эфэктна землеўпарадкаваньня ў крытычнай частцы свайго артыкулу О. Сьцепаненка даводзіць, што „Маскоўская школа“ сваёй тэорыяй колькаснага эфэктна землеўпарадкаваньня пакрыла толькі частку важнай і актуальнай праблемы аб эфэктна землеўпарадкаваньня. Далей О. Сьцепаненка адзначае найбольш важныя дэфекты гэтай школы. Уласьне, ён высювае наступных 5 хібаў: 1) школай зусім сьведома цалкам выкідаюцца пытаньні якаснага боку землеўпарадкаваньня; 2) пабудаваная школай тэорыя прыстасавана да асобных гаспадарак, а не да грамадзка-гаспадарчага і аб'яднаньня (земграмада); 3) сам падлік колькаснага эфэктна ня можа быць цалком падменены „сярэдняй адлегласьцю“; 4) няправільным зьяўляецца вылічэньне прыросту кошту зямлі, які выводзіцца ад эфэктна, падлічанаму па сярэдняй адлегласьці і ўрэшце—5) тэорыя колькаснага эфэктна не абапёрта на тэорыю эканамічнага угрунтаваньня самога землеўпарадкаваньня. Урэшце рэшт О. Сьцепаненка лічыць, што, калі здаволіцца цалком гэтай пастаноўкай, якую дала Чаянаўская школа, то гэтым самым згадзіцца „працягваць землеўпарадкаваньне і на далей па сутнасьці ў сьляпу“<sup>1)</sup>. Пададзены пералік заган і заключны сказ ня трэба разумець у тым сэнсе, што О. Сьцепаненка цалком адкідае здабыткі школы праф. Чаянава. Не, ён толькі за тое, каб „будаваць новую і пэўную тэорыю вылічэньня эфэктна землеўпарадкаваньня (дзе-б знайшлі сваё адпаведнае месца і дасягненьні маскоўскай школы)“.

У пазытыўнай частцы свайго артыкулу О. Сьцепаненка сьцьвярджае, што „за падставу новай тэорыі і пры тым поўнай тэорыі вылічэньня эфэктна землеўпарадкаваньня“.

<sup>1)</sup> ibidem, стар. 100—111.

чэньня эфэктна землеўпарадкаваньня можна і трэба ўзяць толькі тэорыю эканамічнага угрунтаваньня землеўпарадкаваньня (да яго правядзеньня) бо тэорыя вылічэньня эфэктна зьяўляецца па сутнасьці праверкай папярэдняга эканамічнага абгрунтаваньня землеўпарадкаваньня, аднак яго вынікаў у практыцы<sup>1)</sup> (падкрэсьлена мной Я.К.).

Далей, выходзячы з паданай устаноўкі аб падставах новай тэорыі, О. Сьцепаненка лічыць, што найлепшым мэтадам для разьвязаньня праблем гэтае тэорыі зьяўляецца „комплексны мэтад“, ад якога патрабуецца каб ён: 1) забясьпечыў паўнату аналізу; 2) разглядаў эфэкт у працэсе дыялектчнага разьвіцьця; 3) праводзіў аналіз „у сувязі з усімі фактарамі і умовамі, якія уплываюць на разьвіцьцё эфэктна пры наяўнасьці зьмены саміх фактараў і умоў эфэктна“ і 4) праводзіў аналіз у прыстасаваньні да канкрэтных умоў з падлікам, як колькаснага гэтак і якаснага боку эфэктна. Дэталю комплекснага мэтаду у прыстасаваньні да разьвязаньня задач вылічэньня эфэктна землеўпарадкаваньня—О. Сьцепаненка не дае, але абяцае гэта зрабіць у далейшым.

Крытыка поглядаў праф. А. В. Чаянава і О. Сьцепаненкі Мы наўмысьля далі параўнаўча поўны агляд аснаўных палажэньняў О. Сьцепаненкі з тым, каб паказаць, што паміж яго поглядамі (на першае вока зусім іншымі) і тэорыяй Чаянаўскай школы вялікай прынцыповай розьніцы няма. Тое, што для праф. Чаянава зьяўляецца „эфэкт апостарыёра“, для О. Сьцепаненкі гэта проста эфэкт землеўпарадкаваньня, а тое, што ў праф. Чаянава названа „эфэкт апрыёра“—для О. Сьцепаненкі—„эканамічнае угрунтаваньне землеўпарадкаваньня (да яго правядзеньня)“.

Аснаўной ідэяй сваёй тэорыі і мэтодыкі праф. Чаянаў бярэ „эфэкт апрыёра“, а О. Сьцепаненка за падставу для „новай“ і поўнай тэорыі вылічэньня эфэктна землеўпарадкаваньня прапануе ўзяць „толькі тэорыю эканамічнага угрунтаваньня землеўпарадкаваньня (да яго правядзеньня)“. Такім чынам, як першы, гэтак і другі фактычна імкнуча да аднаго і таго-жа: пабудаваньня тэорыі і апрацоўкі мэтадалёгіі (да практычных прыёмаў уключна) у сувязі з эканамічным угрунтаваньнем тых праектаў, якія складаюцца пры правядзеньні землеўпарадкаваньня.

Розьніца толькі тая, што праф. Чаянаў для зьдзейнічання гэтай мэты бярэ асобную гаспадарку і для яе „усю размаітасьць вылічэньняў і заданьняў землеўпарадкаваньня“ зводзіць да ідэі „сярэдняй адлегласьці“, праз апошнюю ідзе да вылічэньня натуральна-тэхнічнага эфэктна, які потым шляхам простага ужываньня катэгорыяў эканомікі (цэны, рэнта) урэшце выдае за эканамічны.

О. Сьцепаненка прапануе: ўзяць за аб'ект „земграмаду“, ня зводзіць падлік эфэктна да колькасных толькі зьяў, тым больш да вылічэньня

<sup>1)</sup> ibidem стар. III.



адной „сярэдняй адлегласьці“, праводзіць аналіз з вучотам усіх фактараў і умоў, улічваючы іх зьменнасьць і г. д. Адным словам, для рэалізацыі гэтай ідэі (эфэкт апрыёры) О. Сыцепаненка высоўвае толькі новы аб'ект (земграмаду), імкнецца яго ускладніць і канкрэтызаваць і як вынік зусім лёгкіна прапануе „комплексны мэтад“ пры вывучэньні гэтага аб'екту.

Мы згаджаемся з тым, што школе праф. Чайнава мажліва і трэба выйсьці на больш шырокую дарогу, больш звязанца з вымаганьнямі жыцьця; згаджаемся таксама з тым, што угрунтаваньне землеўпарадкаваньня праекту ня можна абмяжоўваць толькі тэхніка-арганізацыйнымі меркаваньнямі (хаця б іх называлі—„эканамічнымі“). Згаджаемся і з тым, што ня можна гэта угрунтаваньне зводзіць толькі да ідэі скарачэньня ўнутры гаспадарчага транспарту і паляпшэньня сеткі і якасьці дарог.

Але разам з тым мы мусім зазначыць, што на шляху да больш поўнага гаспадарчага угрунтаваньня праекту—сустрэнуцца вялізныя цяжкасьці, калі толькі не адмовіцца ад апрыёрнага падходу пры разьвязаньні гэтай задачы. Мала таго, нам здаецца, што ўсё тое, чаго па думцы О. Сыцепаненкі, не хапае Чайнаўскай школе,—ня можа і не павінна вырашацца апрыёры, а тым больш на падставе толькі даных аб тым або іншым канкрэтным аб'екту (у тым ліку і „земграмады“), які ўзяты ў даны момант для землеўпарадкаваньня.

Для належнага, поўнага гаспадарча-арганізацыйнага і сацыяльна-эканамічнага угрунтаваньня запражтаванага землеўпарадкаваньня неабходна ў першую чаргу даведацца аб запраўдным эфэктыва гэтага-ж землеўпарадкаваньня, якое праведзена было ў даным раёне раней. Арганізаваны з такой мэтай досьлед зьявіўся заключным зьявом для землеўпарадкаваньня, якое адбылося раней і пачатковым зьявом для той новай, канкрэтнай землеўпарадкаваўчай справы, якая ў даны момант падрыхтоўваецца. Іначэй кажучы, вынікі гэтага досьледу зьявляюцца апастарыёрным, масава-павераным і запраўдным угрунтаваньнем праекту пры землеўпарадкаваньні асобных канкрэтных аб'ектаў.

Зразумела, гэта зусім не выключае карыснасьці апрыёрных меркаваньняў аб эфэктыва, які вылічаюцца ў прыстасаваньні да данага аб'екту ў часе складаньня праекту. Але толькі трэба ведаць цану гэтым апрыёрным меркаваньням і ня імкнуцца імі падмяніць надзвычайна багаты жыцьцёвы вопыт мас гаспадарак. „Калі мы паждаем гвалтоўна адарвацца ад гэтага вопыту, дактрынерскі прымушаючы сельскую гаспадарку пабудовамі, апіраючыся на палову зразумелыя ісьціны, то мы даволі часта забываем праўду наступных вершаў Горацыя: „Гані прыроду ў дзьверы яна зьвернецца ў вакно“<sup>1)</sup>.

Такім чынам, голыя патрэбы самой землеўпарадкаваўчай працы, калі толькі яна жадае быць запраўды навукова угрунтаванай

<sup>1)</sup> др. Крицковский, Р. ibidem стар. 75.

вымагаюць вучоту эмпірыка-практычнага вопыту, які (вучот) адзіны можа даць уяўленьне аб эфэктыва правадзімых мерапрыемстваў.

Вучэньне аб Аднак, землеўпарадкаваньне праводзіцца не для эфэктыва і сацыяльна-сябе самага, а складае частку гэтай вялікай працы, якая эканам. задачы завешча—перабудова сельскай г-кі ў адпаведнасьці з найўным народна-гаспадарчым ідэалам. Тым самым вынікі (па чужаземнаму—эфэктыва) землеўпарадкаваньня набываюць шырокае сацыяльна-эканамічнае значэньне.

Трэба пашкадаваць аб тым, што праф. Чайнаў у мэтах звужэньня сваёй задачы пайшоў на адрыў агрыкультурна-тэхнічных задач землеўпарадкаваньня ад задач сацыяльных, праз што фактычна пазбавіў сябе права разглядаць апрацаваную ім тэорыю і мэтодыку, як прызначэньня для вывучэньня эканамічнага эфэктыва<sup>1)</sup>. *Землеўпарадкаваньне, застаючыся само па сабе актам юрыдычна-тэхнічным, зьяўляецца разам з тым зьявішчам сацыяльна і эканамічна абумоўленым на ўсіх яго лініях.* З гэтага пункту гледжаньня сацыяльна-эканамічная „нейтральнасьць“ у формах і спосабах разьвязаньня агрыкультурна-тэхнічных задач землеўпарадкаваньня—зьяўляецца выбражальнай і павінна быць адкінута.

Для далейшага сацыяльнага і эканамічнага разьвіцьця будзе далёка не аднолькавым: разьвязаньне агро-тэхнічных задач праз утварэньне пасёлкаў, або праз разьбіўку на хутары. Адной агрыкультурна-тэхнічнай рэнтабельнасьці, пры тым вызначанай па прыньцыпу прыватна-гаспадарчага яе разуменьня (прырост рэнты і вартасьці зямлі, % на землеўпарадкаваўчы капітал і г. д.)—яшчэ вельмі мала для залічэньня данай формы ў лік эканамічна выгадных. *Эканамічна выгадным можа быць толькі тое землеўпарадкаваньне (і тыя формы землекарэстаньня), якое разам з разьвязаньнем агрыкультурна-тэхнічных задач у сувязі з рацыянальнай арганізацыяй зямельнай тэрыторыі—уводзіць гэту арганізацыю ў пэўныя, прыстасаваныя да данага тыпу народнае гаспадаркі, сацыяльна-эканамічныя формы.* Выходзячы з гэтага, праблему аб эфэктыва данага землеўпарадкаваньня трэба ставіць так: а) якая форма сялянскага землекарэстаньня сацыяльна і эканамічна адказвае агульнай задачы—рэканструкцыі сельскай гаспадаркі; б) як пашыраецца гэта форма ў параўнаньні з яе антаганістамі—другімі формамі і в) ці забясьпечвае даная форма умовы для гаспадарчага разьвіцьця сялянскіх гаспадарак і ў якой меры гэта разьвіцьцё запраўды адбываецца.

На першыя два запытаньні мы далі адказ у першых двух разьдзелах гэтае працы. Там, на падставе голых статыстычных лічбаў, мы атрымалі першае уяўленьне аб эфэктыва правадзімага цяпер савецкага зем-

<sup>1)</sup> Праф. Чайнаў і яго школа фактычна далі тэхніка-арганізацыйны крытэры для складаньня землеўпарадкава. праектаў па асобных гаспадарках.

леўпарадкаваньня. Мы бачылі, што прагрэсыўныя для нашых умоў—пасёлкі праблі ўжо сабе шырокую дарогу ў жыцці (у БССР да 30% усей землеўпарадкаванай плошчы). А калі прыняць пад увагу тое, што гэта месца пасёлкам прыходзілася здабываць у барацьбе з хутарамі, якія пасяяны былі умелай і шчодрой рукой у ранейшыя часы (Сталыпінскія), то надворны, масавы эфэкт нашага савецкага землеўпарадкаваньня трэба лічыць выразным і бяспрэчным.

Вось чаму ў даным разьдзеле праца нам, уласна кажучы, патрэбна адказаць толькі на 3-е з вышэй пастаўленых запытаньняў. Мы павінны паказаць, што пераход на пасёлкі зьяўляецца справай гаспадарча-выгаднай і забяспечвае для сялянскіх гаспадарак належны тэмп разьвіцьця іх вытворчых сіл. Станоўчы адказ будзе апошнім і неабходным доказам на карысьць эфэктнага сучаснага землеўпарадкаваньня.

Свайму аналізу мы нададзім гэткую паслядоўнасьць: спачатку даведаемся аб тых тэхніка-арганізацыйных дасягненьнях, якія нясе з сабой землеўпарадкаваньне, потым праглядзім, як гэтыя дасягненьні выяўляюцца ў сферы гаспадарча-арганізацыйнай і ўрощце застановімся на самім эфэктнаму землеўпарадкаваньню, як зьяве сацыяльна-эканамічнай. Для ўсіх этапаў аналізу аснаўнымі матар'яламі будуць даныя нашага досьледу, якія зьмешчаны ў пададзеных далей табліцах.

### б) тэхніка-арганізацыйныя падставы эфэктнага.

**Паказчыкі землеўпарадкаванасьці** З пункту гледжаньня інжынэрнага, задачу землеўпарадкаваньня можна фармуліраваць, як дасягненьне найвышэйшай землеўпарадкаванасьці данай зямельнай адзінкі (землекарыстанья). Крытэрыямі землеўпарадкаванасьці звычайна бяруць гэтыя тры каэфіцыенты: каэф. гаспадарча-абкружэньня зямель, каэф. геамэтрычнай абкружэньня зямель (шматкутнасьці).<sup>1)</sup> Адначасовае зьніжэньне гэтых каэфіцыентаў (асабліва першага) і зьяўляецца паказчыкам ступені паляпшэньня землеўпарадкаванасьці.

Для выпадку, калі арганізоўваецца зямельная тэрыторыя аднаго г-кі (саўгас, калгас, хутар і інш.), гэтых каэфіцыентаў зусім даволна для адказу на пастаўленае пытаньне. Крыху інакш выглядае справа калі яна датычыцца сялянскага, групавога землекарыстанья (вёскі, пасёлкі і г. д.). Для гэтага, апошняга выпадку пададзеныя тры каэфіцыенты зьяўляюцца, як кажучы, неабходнымі, але разам з тым і здавальняючымі.

Таму побач з імі мы прапануем для групавога землекарыстанья ўжываць дадаткова яшчэ гэтыя адзнакі: зьмяншэньне колькасьці палосаў

<sup>1)</sup> Праф. Ф. Г. Некрасов: „Основы землеустройства“ 1926 г. стар. 169.

павялічэньне іх разьмеру („камасацыя“), паляпшэньня ў іх суадносінах паміж шырынёй і даўжынёй (геамэтрычная „абкружэньнасць“).

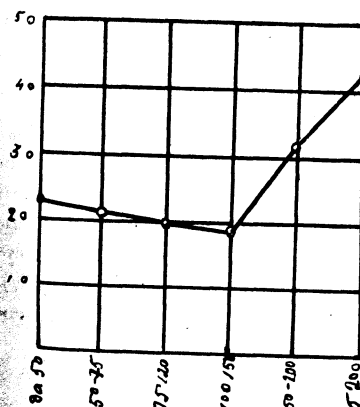
Самі адзнакі не зьяўляюцца новымі, але чамусьці не ужываюцца да гэтага часу пры разглядзе тэхнічных дасягненьняў землеўпарадкаваньня. Нам думаецца, што ў наш час і ў нашых умовах, калі ад землеўпарадкаваньня вымагаецца ня толькі адвод зямлі ўсяму паселішчу, а і разьбіўка гэтай зямлі на севазаворотныя палі і палоскі,—зьяўляецца надзвычайна важнай ацэнка выкананых праектаў і з пункту гледжанья высунутых нам адзнак.

**Каэфіцыент шматкутнасьці і канфігурацыі**

Пасьля гэтых уступных заўваг мы паспрабуем даць належны адказы спачатку ў прыстасаванні да зямель усяго пасёлку, а затым да зямель асобнага двара.

Каэфіцыент шматкутнасьці зьяўляецца найменш важным сярод іншых і атрымліваецца вельмі проста— шляхам дзяленьня фактычнай колькасьці паваротаў мяжы на колькасьць яе паваротаў у квадрату (4). Нашы даныя па 51 пасёлку паказалі, што гэты каэфіцыент, складаючы ў сярэднім 2,4, хістаецца даволі значна: ад 1,0 да 7,0. Для вызначэньня законаўпарадкаванасьці ў гэтым хістаньні мы разьбілі ўсе пасёлкі на 6 груп (па велічыні іх зямельнай тэрыторыі) і для кожнай вылічылі каэфіцыент шматкутнасьці асобна. Вынікі відаць з наступнай дыяграмы: (мал. № 7).

Мал. 7. Велічыня каэф. шматкутнасьці пры розных разьмерах пасёлкаў



Атрымалася для нас неспадзяванае зьявішча: найменшы каэфіцыент не для самых малых пасёлкаў, а для сярэдніх (100—150 галя). Ад вывадаў покуль-што лепш устрымацца. Цікава толькі адзначыць, што каэф. шматкутнасьці вёсак, з якіх утвораны нашы пасёлкі складае 9,7.

Каэфіцыент канфігурацыі (геамэтрычнай абкружэньнасці) як вядома атрымліваецца праз дзяленьне фактычнай даўжыні акружнай мяжы данага вучастку на пэрыметр аднолькавага па велічыні тэрыторыі круга або квадрату. Паколькі квадрат зьяўляецца ня толькі проста ідэальнай, але і ідэальна-рэальнай фігурай пры гаспадарчай эксплёатацыі тэрыторыі, пастолькі мы вылічалі каэфіцыенты адношэньня да яго пэрымэру.

Тыя-ж матар'ялы для тых-жа пасёлкаў далі каэфіцыент канфігурацыі ў сярэднім (узвжаным плошчай) = 1,21 пры хістаньнях ад 1,00 да

1,82. Зноў-жа, каб прасачыць тэндэнцыю ў зьмене і гэтага каэфіцыенту, мы для кожнай з вылучаных груп пасёлкаў падлічылі яго асобна і на падставе атрыманых даных нарысавалі гэткую дыяграму: (мал. № 8).

Мал. 8. Каэф. канфігурацыі пры розных разьмерах пасёлкаў



Тут мы бачым стройнасць руху крывой, якая сьведчыць аб тым, што павялічэньне разьмеру пасёлкаў да 100 гэкт. не выклікае адпаведнага росту каэфіцыенту канфігурацыі; гэта тэндэнцыя пачынаецца пасля 100 гэкт.

Параўнаньне сярэдняга ўзважанага каэфіцыенту пасёлкаў з гэткам жа ўважаным тых вёсак, з якіх утварыліся пасёлкі, дае: пасёлкі — 1,21, вёскі — 1,59. Маём значныя дасягненьні ў наданьні землекарыстаньню больш правільных геаметрычных форм.

Каэфіцыент гаспадарчай абкружэньня зьяўляецца найбольш важнай адзнакай для характарыстыкі землеўпарадкаваньня. У літаратуры гэты каэфіцыент разумеюцца і вылічаюцца па рознаму. Мы ўзялі яго, як стасунак паміж фактычнай матэматычнай і ідэальнай матэматычнай сярэдняй адлегласьцю палёў ад гаспадарчага асяродку

$$V = \frac{S}{S_0}$$

Пры чым фактычныя адлегласьці вылічаны спосабам, які запрапанаваны К. Н. Сазонавым. Як вядома, сутнасць гэтага спосабу зьдзіцца да разьбіўкі шматкутніка на прастанутыя трохкутнікі і вылічэньне для кожнага з іх сярэдняй адлегласьці (S) і плошчы (P). Здабыта так адлегласьці на плошчу дае працу для трохкутніка (W = PS), а сьмаваньне працы па ўсіх трохкутніках дае агульную суму працы (ΣW). Праз дзяленьне гэтай сумы на ўсю плошчу (ΣP) урэшце атрымаем фактычную сярэднюю адлегласьць палёў

$$S = \frac{\Sigma W}{\Sigma P} \text{ 1).}$$

Ідэальная сярэдняя адлегласьць атрымліваецца звычайным спосабам  $S_0 = 0.383 \sqrt{P}$ . Дзяленьне першай адлегласьці на другую і дае каэфі-

1) К. Н. Сазонов: "Среднее расстояние земельной площади от хозяйственного центра", стар. 53—79.

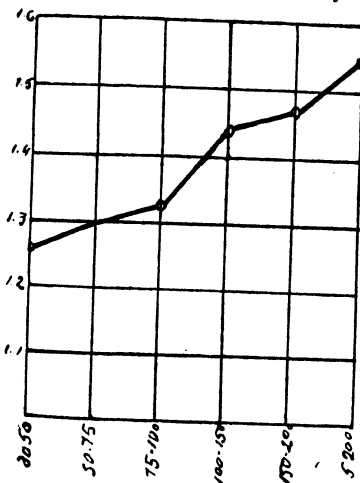
энт гаспадарчай землеўпарадкаваньня. Трэба толькі дадаць, што плошчы трохкутнікаў намі браліся графічна па здымках з плянаў з дакладнасьцю прыблізна 0,005—гэта адно, і другое — нашы каэфіцыенты атрыманы ня прымаючы пад увагу дарожнай сеткі.

На апошнія мы пашлі таму, што гэта значна палегчала і без таго марудную працу вылічэньня сярэдніх адлегласьцяў, а разам з тым для мэт нашага, эканамічнага дасьледваньня і прынятая дакладнасьць была здавальняючай. Такім спосабам былі вылічаны для 51 пасёлку і 3-х вёсак сярэднія фактычныя адлегласьці палёў, а таксама і каэфіц. гаспад. абкружэньня зямель 1).

Затрымаемца покуль-што толькі на апошнім. Дасягненьні праведзенага землеўпарадкаваньня ў адносінах да зьмяншэньня гэтага каэфіцыенту, трэба, фармальна разважаючы, лічыць вельмі дрэннымі: замест каэф. у 1,22, які быў у ранейшай вёсцы, дасьледаваньня пасёлкі даюць сярэдні ўзважаны каэф. у 1,42.

Першая думка, якая набягае разам з канстатаваньнем гэтага факту імкнэцца яго растлумачыць у тым сэнсе, што большыя паселішчы (і пасёлкі) гарантуюць у большай меры наяўнасьць у сярэдзіне вучастку на-

Мал. 9. Каэф. гасп. абкружэньня пры розных разьмерах пасёлкаў



лежных умоў для сядзібы (вадзабясьпека, добрыя глебы, рэльеф і г.д.) А ў выпадку немажлівасьці размясьціць сядзібы дакладна ў самым цэнтры вучастку, для буйнейшых пасёлкаў адсоўваньне сядзіб у бок асяродку менш адбываецца на павялічэньні каэфіц. абкружэньня.

З абстрактна тэарэтычнага пункту гледжаньня паданьня тлумачэньні зьяўляюцца, як быццам, зусім бяспрэчнымі і больш менш здавальняючымі. Шкада толькі, што на нашых пасёлках мы гэтага не заўважылі, а спаткалі, як раз адваротнае. Для тых груп пасёлкаў, якія мы раней вылучылі па разьмеру, мы падлічылі сярэднія ўзважаныя (плошчай) каэфіцыенты гаспадарчай абкружэньня і атрымалі наступныя вынікі.

Хоць рух крывой і зьяўляецца крыху хвалістым (уздым пры 100—150 г.), але падвышэньне каэфіцыенту пры павялічэньні разьмеру

1) Карыстаюся выпадкам падзякаваць асыстэнта Катэдры Геадэзіі Х. В. Труда-любава за клопаты па вылічэньню гэтых каэфіцыентаў.

пасёлку ўсё-ж выступае даволі рэльефна. Мы працягнулі сваю цікавасць далей і скарыстаўшы адпаведны разьдзел манаграфіі („сядзібная плошча“), — устанавілі, што толькі 30% пасёлкаў маюць сядзібы прыблізна ў цэнтры зямельнага вучастку, а ў рэшце 70% — сядзібы ў той, або іншай меры адсунуты да краю.

Тады, ў сувязі з гэтым было пастаўлена далейшае пытаньне: якімі матывамі кіраваліся пасялкоўцы пры абраньні месца сядзіб. Тут мы атрымалі тое, што і чакалі: 30% адказаў высоўвае — блізкасьць лесу і іншых выпасаў; 20% — блізкасьць вады; 20% — якасьць глебаў і толькі 12% — блізкасьць поля (ральлі).

Пры нашым тыпу сельскай гаспадаркі, а значна пашыранай жывёлагадоўляй і з збожжавым характарам ральніцтва — пытаньне сенажаці і выпасаў зьяўляецца надзвычайна важным. Таму на простае запытаньне — недахоп якіх ужыткаў больш усяго адчуваецца — мы, як правіла, атрымлівалі адказ: „выпасаў і сенажаці“. Адсюль і набліжэньне сядзіб да сенажаці (якія апрача 2 — 3 месяцаў зьяўляюцца таксама выпасам) і выпасаў (асабліва „дзяржаўнага ляску“) — адыгрывае тую першую ролю якую мы вышэй заўважылі.

Значэньне вадазабеспекі для сялянскіх гаспадарак высветлена ў працы асыст. М. Е. Кавалёва, які даводзіць, што спажываньне сялянскімі гаспадаркамі вады ў Горацкім раёне складае, пры адлегласьці двара ад калодзежу 0.53 мэтр., толькі 45,2% ад патрэбнай нормы, прынята ў літаратуры. У выпадку-ж калі адлегласьць складае 1,1—1,6 кілём. гэтая норма падае да наймавернасьці — 26% (?!)<sup>1)</sup>. Мы ня будзем спыняцца на іншых, ня менш важных і цікавых вывадах М. Е. Кавалёва, а зьвернем яшчэ толькі ўвагу на тое, што павялічэньне адлегласьці ад вадаёма звыш 1 кілём. выклікае зьніжэньне ў спажываньні вады на 35% у параўнаньні з тым выпадкам, калі вада знаходзіцца не далей 50 мэтраў. Можна было-б прадэманстраваць значэньне і іншых умоў, якія ўплываюць на абраньне месца сядзібы. Але гэта не зьяўляецца непасрэдна задачай данай працы.

У выніку мы павінны толькі канстатаваць, што ў прыстасаваньні да пасёлкаў, сярэдняя адлегласьць зямлі ў якіх складае ўсяго 0,7 кілём разьмяшчэньне сядзібы ў цэнтры вучастку запраўды не адыгрывае той ролю, якую можна было надаць выходзячы з абстрактна-рацыяналістычных меркаваньняў аб важнасьці наогул адсоўваньня ужыткаў ад гаспадарчага цэнтру. Тыя выгады, якія атрымлівае г-ка ад зьмяшчэньня сядзібнага краю, як відаць, цалкам пакрываюць страты, ад павялічэньня на некалькі дзясяткаў мэтраў сярэдняй адлегласьці. Гэтым мы не

<sup>1)</sup> М. Е. Кавалёў: „Прыродна-гістарычныя і эканамічныя прадпасылкі зьяўленьня вады сялянскіх гаспадарак Горацкага раёну (Праца Навуковага Таварыства т. IV, стар. 172—197).

маўляем значэньне распаляжэньня сядзібы ў цэнтры, а толькі зьвяртаем яшчэ раз увагу на надуманасьць у некаторых выпадках нашых тэарэтычных пабудов і на неабходнасьць больш канкрэтнага падыходу да гэтай праблемы. Пасьля зробленых заўваг ня будзе зьяўляцца дзіўным падвышэньне ў землеўпарадкаваных пасёлках каэфіцыенту гаспадарчай абкружэнасьці зямель, якое было заўважана і адзначана нашым доследам.

Далей дазволім сабе ахарактарызаваць тэхніка-арганізацыйныя дасягнэньні землеўпарадкаваньня з пункту гледжаньня арганізацыі зямельнай тэрыторыі асобнага двара. Матар'ялам для гэтага зьявяцца ня даныя інструмэнтальнага абмеру палосак некалькіх двароў, а масавыя даныя, якія сабраны шляхам апросу ўсіх дасьледваных двароў. Ступень дакладнасьці гэтых матар'ялаў будзе відаць з далейшага.

Зьмяншэньне шматпалосіцы. Колькасьць палосак на двор зьмянілася не аднолькава для розных ужыткаў, чаму лепш усяго характарыстыку вельмі па кожнаму з іх асобна. Дзякуючы таму, што частка двароў засталася пасля землеўпарадкаваньня на месцы і для іх колькасьць сядзібных палосак ня толькі не паменшылася, а нават павялічылася (у некаторых выпадках ад 1 да 4), — сярэдняя колькасьць сядзібных палосак для ўсіх дасьледваных пасёлкаў засталася тэй-жа самай: для Калініншчыны — 2, а для Бабруйшчыны — 1 на гаспадарку<sup>1)</sup>. Больш важнымі зьяўляюцца даныя аб палосках ральлі. Тут мы бачым, што колькасьць іх паменшылася вельмі значна, гэтак на 1 г-ку кожнай сацыяльнай групы прыходзілася палосак:

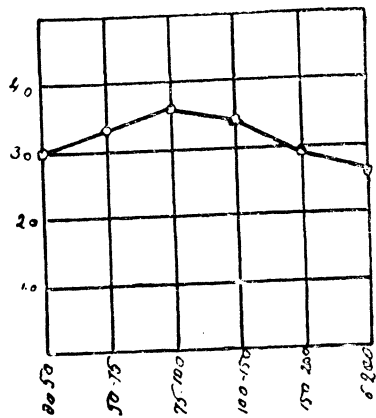
	У Калініншчыне				У Бабруйшч. (надз.)				Бабруйшч. (фонд.)			
	I	II	III	Сяр.	I	II	III	Сяр.	I	II	III	Сяр.
Да землеўпар. . .	29	35	38	34	30	35	39	35	8	26	12	15
Пасьля землеўпар.	10	11	11	11	14	14	15	14	8	9	8	8

Апрача зьмяншэньня наогул колькасьці палосак у 2 — 3 разы таблічка сьведчыць і аб тым, што выгады гэтага зьмяншэньня павялічваюцца пры павялічэньні землекарыстаньня двара. Праўда, гэты факт трэба прымаць асьцярожна, таму што ў час землеўпарадкаваньня была зьменена землезабеспэка двароў розных сацыяльных груп вёскі: беднякоў (I) — у бок павялічэньня, заможных (III) — зьніжэньня.

<sup>1)</sup> У Бабруйшчыне вельмі мала двароў засталася на месцы і шмат двароў зусім ня мелі да землеўпарадкаваньня сядзібных пляцоў.

Цікава даведацца аб тым: ці знаходзіцца зьмяншэньне шматпалосіцы ў якой—небудзь сувязі з разьмерам тэрыторыі пасёлкаў. Для адказу мы ўзялі даныя толькі для адной сацыяльнай групы (II) і толькі па пасёлках на надзельных землях. Зрабіўшы адпаведныя разьлікі па вядомых ужо нам групах пасёлкаў, атрымліваем гэткую крывую (папраўленую).

Ма.л. 10. Колькасць палосак зьменшылася ў разоў



Як бачым найбольшае зьмяншэньне ліку палосак прыпадае на пасёлкі ў 75—100 гектараў.

Шматпалоснасьць і дробнапалоснасьць *сенажатнай* плошчы наогул зьяўляецца меншай бядой у сялянскім землекарыстаньні, таму што выдаткі на эксплёатацыю сенажатаў у нашых сучасных умовах зьвязаны толькі з расходамі на прыборку ўраджаю (непасрэдная апропрыяцыя сіл прыроды). Наяўнасьць гэтай акалічнасьці, разам з размаітасьцю саміх сенажатных плошчаў, зусім натуральна прыводзіць да шматпалосіцы. Аднак, мы мусім і тут адзначыць значныя дасягненьні ад землеўпарадкаваньня.

На 1 гаспадарку прыходзілася палосак сенажатаў:

	У Калініншчыне				У Бабруйшч. (надз.)				У Бабруйшч. (фонд.)			
	I	II	III	Сяр.	I	II	III	Сяр.	I	II	III	Сяр.
Да землеўпар. . .	22	23	23	23	26	33	38	32	7	15	6	9
Пасьля землеўпар.	16	15	15	15	10	10	10	10	10	8	5	8

Павялічэньне разьмеру палосак і паляпшэньне іх фігуры чэньне разьмераў саміх палосак і паляпшэньне ў іх суадносінах шырыні і даўжыні (абкругленасьць). Пры чым дзякуючы пашырэньню сьядзібнага вучастку, выгады камасацыі палосак адбіліся ў першую чаргу на разьмер *сьядзібных палосак*, якія ад сярэдняй велічыні ў 0,15 гект падняліся да 0,50 гект. (Калініншчына), ад 0,20 г. да 0,80 гект. (Бабруйшчына, надз.) і нават ад 0,20 г. да 1,60 г. (Бабр., фонд—III).

Амаль што тья-ж самыя дасягненьні дае і камасацыя палосак

ральлі, зьвесткі аб зьмене якіх мы дазволім сабе падаць у больш разгорнутым выглядзе.

Сярэдняя плошча палосак ральлі (гэкт.).

	Калініншчына				Бабруйшч. (надз.)				Бабруйшч. (фонд.)			
	I	II	III	Сяр.	I	II	III	Сяр.	I	II	III	Сяр.
да землеўп. . .	0,10	0,16	0,22	0,15	0,06	0,13	0,20	0,12	0,05	0,07	0,18	0,07
пасля „ . . .	0,38	0,54	0,70	0,51	0,26	0,35	0,40	0,33	0,36	0,49	0,73	0,44

Калі ня лічыць пасёлкаў на фондавых землях, то плошча палосак ральлі павялічылася прыблізна ў 3 разы і складае пасля землеўпарадкаваньня ня менш 0,25 гект. Гэтка разьмер палоскі можа, паводле звычайна ўжываемых норм выпрацоўкі, заняць работніка цэлы дзень амаль што пры ўсіх відах палявой працы, а тым самым не вымагае пераездаў у час працы з палоскі на палоску.

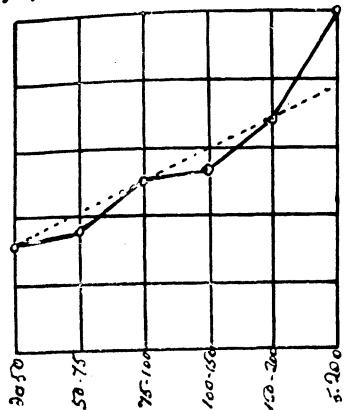
Далей трэба адзначыць, што разам з камасацыяй адбывалася паляпшэньне фігуры палосак. Мы дадзім належныя зьвесткі толькі ў адносінах палосак ральлі, таму што яна зьяўляецца аснаўным ужыткам і таму, што на ёй больш ярка можна пабачыць дасягненьні землеўпарадкаваньня. Вынікі перабольшваюць самыя аптымістычныя чаканьні; гэтак для Калініншчыны суадносіны шырыні і даўжыні былі—I:220, а сталі—I:II; для Бабруйшчыны (надз.) былі—I:155, сталі—I:17 і г. д.

На падставе гэтага мы маглі б сказаць, што для нашых умоў найбольшай бядой мусіць зьяўляцца ня так шматпалоснасьць і дробнапалоснасьць, як вузкапалоснасьць. Апошня, пры неабходнасьці дакладнай апрацоўкі глебы,—зьяўляецца вялікай перашкодай на шляхох паляпшэньня тэхнікі ральніцтва (у вузкім сэнсе слова). Пры чым гэта бяда (які дробназемелье) у найбольшай меры датычыцца бядняцкіх гаспадарак, для якіх стасунак шырыні і даўжыні = I:363 у тэй час як для заможных = I:160 (у вёсцы да землеўпарадкаваньня); або ў абсалютных лічбах: сярэдняя шырыня палоскі беднякоў Калініншчыны былі 1,7 мэтр. пры 600 мэтр. яе даўжыні. Пры шырыні палоскі роўнай росту чалавека хіба можна казаць аб рацыянальнай яе апрацоўцы!

Памяншэньне аблегасьцяй падставах эфэктў землеўпарадкаваньня неабходна яшчэ да палёў і палосак адлегасьцяй палёў і палосак. Тут маюцца таксама значныя дасягненьні. Гэтак, сярэдняя адлегасць палёў у вёсках да землеўпарадкаваньня складала 1626 мэтраў, а для ўтвораных з гэтых вёсак пасёлкаў толькі 708 м.,

што дае ад ранейшай 44%. Калі зацікавіцца тым, як змяняецца гэта адлегласць пры павялічэнні разьмераў пасёлкаў, то гэта можна пабачыць на наступнай дыяграме (мал. № 11)

Мал. 11. Сярэдняя адлегласць палёў у сувязі з розным разьмерам пасёлкаў



Ход крывой неаднальковы і на ёй можна заўважыць пункт перагіну (150—200 г.), пасля якога тэмп узростання крывой пасліваецца (Калі-б ён застаўся тым жа самым, то канец крывой трапіў-бы прыблізна ў пункт „X“.)

У поўнай адпаведнасці з гэтымі данымі, якія атрыманы з плянаў, знаходзяцца і даныя масавага падворнага апытання. Аднолькавасьць тых і другіх настолькі блізкая, што мы ня можам яшчэ раз не падкрэсьліць высокую (параўнаўча) якасьць матар'ялаў падворак, якія так дакладна выявілі нават далікатнае пытаньне аб адлегласці.

Запраўды, сярэдняя адлегласць палёў у старых вёсках: па матар'ялах плянаў і формуле = 1626 мэтр., а па падворках = 1600 м. тая-ж уважаная адлегласць для пасёлкаў адпаведна: 708 мэтр. і 660 мэтр.

Адлегласці палосак асобных сацыяльных груп розьняцца вельмі мала і бяз сталай тэндэнцыі ў зьмене, чаму на гэтым баку справы можна і не затрымлівацца. Але неабходна зьвярнуць увагу і падкрэсьліць іншых два моманты: 1) Пададзенае зьмяншэньне адлегласцяй датычыцца пераважна ральлі; што да сенажаці, то ў адношанні іх мы, або амаль зусім не заўважылі зьмены (Калініншчына для II гр.: 1,62—1,55 кіл.), або невялічкае памяншэньне (Бабр., надз. 1,64—1,25 к.). Больш значная розьніца для пасёлкаў на фондавых землях ня можа пахіснуць азначанага палажэньня, паколькі яно надмацоўваецца лёкальным характарам разьмяшчэньня сенажатных плошчаў. 2) Досьледам заўважана таксама і памяншэньне адлегласцяй паміж палосак: для ральлі ад 1,17 клм. да 0,43 клм. і для сенажаці ад 0,36 да 0,13 клм.

Такім чынам, намі цярапіва і мабыць з дакучлівай у некаторых мясцох падрабязнасьцю, пададзена характарыстыка тэхнічных дасягненьняў у арганізацыі зямельнае тэрыторыі, якія маюць месца пры пераходзе насельніцтва на пасёлкі. Усе пададзеныя даныя (апрача каэф. гаспад. абкружэньня) аднадушна засьведчылі, што з гэтага пункту гледжаньня эфэкт землеўпарадкаваньня вельмі яскравы, а праведзенае землеўпарадкаваньне рацыянальна.

Звычайна ў гэтым месцы дасьледчык пакідае эмпірыю і далейшую

працу вылічэньня, эфэкт пераносіць у сфэру „матэматычных“ выкладак і разважаньняў. Месца фактаў жыцьця займаюць арытмомэтр, шчоты, табліцы, нормы, урочныя палажэньні і г. д. Так у большасьці выводзіцца і гаспадарчы і эканамічны эфэкт землеўпарадкаваньня.

Але неабходна сказаць, што ў гэткага роду працы так жа мала эканомікі, як і матэматыкі. „Міліметр дакладных лічбаў каштоўней кілёметра агульных разважаньняў“ (як кажуць, паводле слоў П. П. Сплюхіна, амэрыканцы) толькі тады, калі гэтыя лічбы зусім рэальныя, канкрэтныя і жыцьцёвыя. У адваротным выпадку гэтыя лічбы зьяўляюцца баластам, а разважаньні ў вяртаньні лічбаў расцягваюцца на 10 кілёметраў.

Мы за факты і за іх лічбавае афармленьне. Мы цалкам падзяляем лёзунг Галілея: „Мерай, што можна вымераць, а ня вымернае зрабі вымерным“. Але мы за вымерваньне запраўднасьці, за дакладны вучот яе канкрэтнага вопыту.

Таму пераходзячы да разгляду арганізацыйна-гаспадарчага выяўленьня эфэкт праведзенага землеўпарадкаваньня мы застаёмся і на далей на базе здабытых нам эмпірыка-статыстычных даных